

98 • 2020

REVUE BELGE DE PHILOLOGIE ET D'HISTOIRE

FASC. 2: HISTOIRE

AFL. 2: GESCHIEDENIS

BELGISCH TIJDSCHRIFT VOOR FILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

98 • 2020

**SOCIÉTÉ POUR LE PROGRÈS
DES ÉTUDES PHILOLOGIQUES ET HISTORIQUES**
fondée en 1874

Président: Jean-Marie DUVOSQUEL, 44 (boîte 1), avenue Adolphe Buyl, 1050 Bruxelles.

Secrétaire général: Denis MORSA, 29/3, avenue Émile Vandervelde, 1200 Bruxelles.

TréSORIER: David GUILARDIAN, 326 (boîte 5), Avenue Brugmann, 1180 Bruxelles.

L'organe de la Société est la *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, recueil trimestriel dont le tome I est paru en 1922.

Het *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* wordt uitgegeven door de Société. Het Tijdschrift werd gesticht in 1922.

**REVUE BELGE DE PHILOLOGIE ET D'HISTOIRE
BELGISCH TIJDSCHRIFT VOOR FILOLOGIE EN GESCHIEDENIS**

Website : <http://www.rbph-btfg.be>

Directeur: Michèle GALAND.

Comité directeur – Bestuurcomité: il rassemble les membres du Bureau de la Société (voir ci-dessus) et du Comité de Rédaction de la Revue (voir en p. 3 de couverture) – Het Bestuurcomité bestaat uit de leden van het Bureau van de “Société” (zie hierboven) en van de Redactieraad van het Tijdschrift (zie blz. 3 van de omslag).

Membres honoraires – Erededen: M. BOUSSART (ULB), J.-M. D'HEUR (ULg), J. DUYSCHAEVER (UIA), P. FONTAINE (UCL), L. LESUISSE (ISL), Chr. LOIR (ULB), R. VAN EENOO (UGent), J.-P. VAN NOPPEN (ULB).

Comité de lecture international – Internationaal leescomité: Jan ART (Gent); Philip BENNETT (Edinburgh); Marc BOONE (Gent); Laurence BOUDART (Bruxelles, Archives et Musée de la Littérature); Véronique BRAGARD (Louvain-la-Neuve); Claude BRUNEEL (Louvain-la-Neuve); Keith BUSBY (Madison); Ruth BUSH (Bristol); Angelos CHANIOTIS (Oxford); Dominique COMBE (Paris, École Normale Supérieure); François de CALLATAY (Bruxelles, Bibliothèque royale et Paris, École pratique des Hautes Études); Sophie DE SCHAEFDRIJVER (Pennsylvania State University); Juliette DOR (Liège); Robert FOTSING MANGOUA (Dschang, Cameroun); Éric GEERKENS (Liège); Robert HALLEUX (Liège et Paris, Institut de France); Paul JANSSENS (Gent); Stéphane LEBECQ (Lille III); Bernadette LIOU-GILLE (Paris IV); Christiane MARCHELLO-NIZIA (Lyon et IFL-CNRS); Michel MARGUE (Luxembourg); Rudolf MUHR (Universität Graz); David MURPHY (Stirling); David NICHOLAS (Clemson University); Janet POLASKY (University of New Hampshire); Jean-Manuel ROUBINEAU (Rennes III et Bruxelles); Carl STRIKWERDA (College William and Mary, Williamsburg); Jo TOLLEBEEK (Leuven); Herman VAN GOETHEM (Antwerpen); Piet VAN STERKENBURG (Leiden); Karel VELLE (AGRA); Christophe VERBRUGGEN (Gent); Alexis WILKIN (Bruxelles); Renate ZEDINGER (Wien).

**PUBLIÉ AVEC L'AIDE FINANCIÈRE DE LA POLITIQUE SCIENTIFIQUE FÉDÉRALE (BELSPO), DU
FONDS DE LA RECHERCHE SCIENTIFIQUE - FNRS ET DE LA FONDATION UNIVERSITAIRE.
LA BIBLIOGRAPHIE DE L'HISTOIRE DE BELGIQUE EST ÉTABLIE AVEC L'AIDE DES ARCHIVES
GÉNÉRALES DU ROYAUME, DE LA COMMISSION ROYALE D'HISTOIRE ET DE LA LOTERIE
NATIONALE.**

**UITGEGEVEN MET DE STEUN VAN HET FEDERAAL WETENSCHAPSBELEID (BELSPO)
EN VAN DE UNIVERSITAIRE STICHTING.**

**DE BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN BELGIË KOMT TOT STAND DANKZIJ DE STEUN
VAN HET ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, VAN DE KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR GESCHIEDENIS
EN VAN DE NATIONALE LOTERIJ.**

Tegen ‘de inquisitie’: Willem van Oranje en diens vroege propaganda tegen de geloofsvervolging in de Habsburgse Nederlanden (1559-1568) ⁽¹⁾

Tom DERVEAUX & Violet SOEN
KU Leuven

Over Willem van Oranje (1533-1584) en diens verzet tegen het bewind van Filips II in de Nederlanden zijn reeds boeken bijeen geschreven, onder meer door de biografen van de prins, Felix Rachfahl, Koenraad Swart en Olaf Mörke⁽²⁾. Doorgaans worden de redenen voor de opstand van deze machtige en rijke edelman gezocht in diens verweerschriften of apologieën, het genre waarmee de prins een belangrijke bijdrage leverde aan de vroegmoderne

(1) De auteurs wensen de twee anonieme referenten te bedanken voor hun waardevolle bemerkingen en suggesties. Ook danken zij in het bijzonder Dr. Anton van der Lem voor zijn gewaardeerde aantekeningen bij een eerdere versie van deze tekst.

In dit artikel gebruikte afkortingen : WvO: Jan H. KLUIVER, Johannes G. SMIT & Bernard A. VERMASEREN, eds., “Briefwisseling van Willem van Oranje”, in <http://resources.huygens.knaw.nl/wvo>; GACH., *Cor*: Louis-Prosper GACHARD, ed., *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d’Orange, publiée pour la première fois. Suivie de pièces inédites sur l’assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard*, 6 vol., Brussel, Vandale, 1847-1857; Gachard/Lefèvre, *CPhII*: Louis-Prosper GACHARD & Joseph LEFÈVRE, eds., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas [1558-1577] publiée d’après les originaux conservés dans les archives royales de Simancas, précédée d’une notice historique et descriptive de ce célèbre dépôt et d’un rapport à M. le Ministre de l’Intérieur*, 6 vol., Brussel, Librairie ancienne et moderne, 1848-1936 (Archives générales du Royaume et Archives de l’État dans les provinces. Studia, 18); WEISS, *PCEG*: Charles WEISS, ed., *Papiers d’État du cardinal de Granvelle, d’après les manuscrits de la Bibliothèque de Besançon*, 9 vol., Parijs, Imprimerie royale, 1841-1852 (Collection de documents inédits sur l’histoire de France. 1re série : Histoire politique); GROEN, *Archives*: Guillaume GROEN VAN PRINSTERER, ed., *Archives ou Correspondance inédite de la maison d’Orange-Nassau. 1re série*, 8 vol., Leiden, Luchtmans, 1835-1874.

(2) Belangrijke biografieën over Willem van Oranje: Felix RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand*, 3 vol., Den Haag, Nijhoff, 1906-1924; Koenraad SWART, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*, ed. Raymond FAGEL, Nicolette M.E.H. MOUT & Henk F.K. VAN NIEROP, Den Haag, SDU, 1994 en Engelse versie: Koenraad SWART, *William of Orange and the Revolt of the Netherlands 1572-1584*, Aldershot, Ashgate, 2003; Olaf MÖRKE, *Wilhelm von Oranien (1533-1584), Fürst und “Vater” der Republik*, Stuttgart, Kohlhammer, 2007, en vertaald als *Willem van Oranje (1533-1584), Vorst en ‘Vader’ van de Republiek*, Amsterdam, Atlas Contact, 2010. Sinds de redactie van dit stuk verscheen ook nog Ronald DE GRAAF, *De Prins. Willem van Oranje, 1533-1584*, Karmijn, Elburg, 2018, o.a. over de link tussen Oranje en zijn schoonbroer Günther von Schwarzburg, maar kon niet meer geconsulteerd worden. Voor een bredere (maar klassieke) appreciatie van de positie van ‘de adel’ tijdens de Opstand: Henk F.K. VAN NIEROP, “The Nobility and the Revolt of the Netherlands: Between Church and King, and Protestantism and Privileges”, in Philip BENEDICT e.a., eds., *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585*, Amsterdam, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 1999, p. 83-98. Deze studies vervangen de oudere interpretaties van bijv. Robert Fruin of Hendrik Enno van Gelder over de rol van ‘de adel’ in de Opstand.

politieke theorie en propaganda⁽³⁾. Daarin vinden we ook passages over diens afkeuring van de ‘inquisitie’ of de geloofsvervolgving van protestanten in de Nederlanden. In de eerste *Apologie* uit 1568 stelde Oranje ter verdediging dat hij zich na het vertrek van landsheer Filips II uit de Nederlanden in 1559 steeds als loyale vazal had gedragen, precies door de koning te waarschuwen voor de gevolgen van een al te scherpe religieuze repressie. De prins probeerde zo met het topos van de ‘goede raadsheer van de koning’ krediet te bewaren bij loyalisten in de Nederlanden, maar tegelijkertijd protestantse vorsten of heren voor zijn zaak te winnen. In Oranjes meest bekende *Apologie* uit 1581 (nadat hij door de koning in de ban was geslagen) situeerde de prins zijn verzet tegen de geloofsvervolgving dan weer veel eerder en concreter, met name tijdens de onderhandelingen voor de Frans-Habsburgse vrede van Le Cateau-Cambrésis in 1559. Hierbij geraakte hij naar eigen zeggen tijdens een onderhoud met de Franse koning Hendrik II op de hoogte van diens akkoord met Filips II om gezamenlijk de protestanten in hun gebieden ‘uit te roeien’. Daarbij ambieerden ze volgens de prins de invoering van een inquisitie naar Spaans model in de Nederlanden⁽⁴⁾.

Uit deze studie zal evenwel blijken dat deze voorstelling van de feiten pas achteraf tot stand kwam en werd geënt op de reeds bestaande Zwarte Legende over het ‘geheime’, ‘wrede’ en ‘Spaanse’ karakter van het Heilig Officie⁽⁵⁾. Vreemd genoeg zijn in de literatuur net deze *post factum* verweerschriften gebruikt om Oranjes positie *voordien*, dus tussen 1559 en 1568, te reconstrueren. Dat gebeurde in het bijzonder in het proefschrift van Hubrecht Klink, die stelde dat de prins meteen na het vertrek van Filips II kritiek op de verscherpte geloofsvervolgving en ‘de inquisitie’ had geuit⁽⁶⁾. Eerder dan

(3) René VAN STIPRIAAN, “Words at War: The Early Years of William of Orange’s Propaganda”, in *Journal of Early Modern History*, dl. 11, 2007, 4, p. 337-341.

(4) Martin VAN GELDEREN, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002 (Ideas in Context, 23), p. 120-121 & 151-153.

(5) Judith POLLMANN, “Eine natürliche Feindschaft. Ursprung und Funktion der Schwarzen Legende über Spanien in den Niederlanden, 1560-1581”, in Franz BOSBACH, ed., *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit*, Köln, Böhlau, 1992 (Bayreuther Historische Kolloquien, 6), p. 78-81.

(6) Klink baseerde diens interpretatie niet alleen op de *Apologie* uit 1581, maar evenzeer op de *Printzische Entschuldigung*, een door hem uitgegeven Duitstalig verweerschrift uit maart 1568, bewaard in het staatsarchief van Hessen, cf. Hubrecht KLINK, *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559-1568: een thematische biografie*, Heerenveen, Groen, 1998, p. 336-350. Daarnaast onderbouwde hij zijn stelling met een toen nog op juli 1559 gedateerde brief, waarin graaf Lamoraal van Egmont zijn vrees voor de mogelijke invoering van ‘de inquisitie’ in de Nederlanden uitte. “In dit onuitgegeven verdedigingsgeschrift verklaart de prins in een significante passage, die tot nu toe nergens de aandacht getrokken heeft, dat hij kort voor het vertrek van Philips II (dus na zijn terugkomst uit Frankrijk) bij de koning bezwaar gemaakt heeft tegen de mogelijke invoering van een verscherpte inquisitie.”, *Ibid.*, p. 90. Klink en andere historici konden in hun studie evenwel nog geen gebruik maken van de inmiddels door het ING/Huygens Instituut digitaal ontsloten correspondentie van Oranje. Hierin kwamen een heel aantal dateringsproblemen van eerdere studies, zoals die van Klink, aan het licht. Vandaag is de bewuste brief op juli 1564 gedateerd: Lamoraal van Egmont aan Oranje, 1 juli 1564, WvO 6164. Over de verschillen tussen de interpretatie van Swart en die van Klink, zie Geessien Neeltje VAN DER PLAAT, “Willem van Oranje in beeld. Van ‘gezondene Gods om de tyrannye tegen te staen’ tot machiavellist zonder religieuze overtuiging”, in Eef DIJKHOF & Michel VAN GENT, eds., *Uit diverse bronnen gelicht: opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*, Den Haag, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2007, p. 254-259.

vanuit de gedrukte pamfletten vertrekt deze bijdrage daarom vanuit de digitaal beschikbare correspondentie van Oranje voor de reconstructie van diens propaganda 'tegen de inquisitie' tussen 1559 en 1568. Toch zal blijken dat niet alleen pamfletten, maar ook deze brieven een zorgvuldige omgang vereisen. Oranje veranderde meer dan eens zijn boodschap naargelang van de bestemming, waardoor zijn stellingen in de éne of de andere brief telkens moeten worden vergeleken met argumenten naar andere types bestemmingen⁽⁷⁾. Bovendien wordt de correspondentie van Oranje hier breder gesitueerd in het complexe web van mondelinge overdacht, geruchtenzwendel, pamflettenindustrie, officiële correspondentie en diplomatieke missies in de Nederlanden, Spanje en vooral het Heilig Roomse Rijk.

Zo wordt opnieuw de transregionale dimensie in het vroege handelen van de prins duidelijk⁽⁸⁾, zoals eerder diens biografen Swart en Mörke benadrukten, maar recenter vooral Liesbeth Geevers aantoonde⁽⁹⁾. Geboren in het Heilig Roomse Rijk in Dillenburg als oudste zoon van de lutherse Willem de Rijke en Juliana van Stolbergen, werd Willem onverwacht erfgenaam van zijn katholieke kinderloze neef, de keizerlijk raadsheer René de Châlon. Zo kreeg hij uiteindelijk een katholieke opvoeding aan het Brusselse hof in de Nederlanden, onder de auspiciën van de zus van de keizer, regentes Maria van Hongarije. Tegelijkertijd werd hij door de erfenis prins van Oranje, een soevereine enclave in de Franse Rhône-vallei, waardoor hij een grensoverschrijdend patrimonium moest zien te beheren. Oranje trad in 1551 in het huwelijk met Anna van Buren (1533-1558), een belangrijke erfdochter binnen het geslacht Egmont. In de bureaucratie en het legerapparaat in de Zeventien Provinciën verwierf hij in 1555 een belangrijke rol als lid van de Raad van State. De bekroning volgde het jaar erop met de opname in de dynastieke ridderorde van het Gulden Vlies. Bij het vertrek van de koning naar Spanje in 1559, na het sluiten van de bovengenoemde Vrede van Le Cateau-Cambrésis werd hij bovendien provinciegouverneur van Holland, Zeeland en Utrecht. Femke Deen heeft recent getoond hoe belangrijk het tweede huwelijk van Oranje met de Duitse en lutherse Anna van Saksen (1544-1577) was, waardoor hij

(7) Rik HOEKSTRA, "Correspondentie totaal – patronen en trends in de briefwisseling van Willem van Oranje", in E. DIJKHOF & M. VAN GENT, eds., *Uit diverse bronnen gelicht*, op. cit., p. 117-131.

(8) Klassieke interpretaties behandelen het verzet van Oranje binnen de context van de Nederlanden, of van het Spaans-Habsburgse rijk, terwijl de adel het probleem van de godsdienstoorlogen als een grensoverschrijdend fenomeen beschouwde, ook al omdat hun grondbezit wars van staatsgrenzen tot stand was gekomen, zie aan de hand van de 'loyalere' Croÿ-tegenstanders van Oranje, de hertog van Aarschot en de markies van Havré: Violet SOEN & Yves JUNOT, eds., *Noblesses transrégionales: les Croÿ et les frontières pendant les guerres de religion (France, Lorraine, Pays-Bas, XVIe-XVIIe siècle)*, Turnhout, Brepols, ter perse [2021] (Burgundica, 30).

(9) K. SWART, "Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?", in *BMGN*, dl. 99, 1984, 4, p. 568-570; Alastair DUKE, "From 'Loyal Servant' tot 'Irreconcilable Opponent' of Spain: Koenraad Swart's Interpretation of William of Orange, 1533-1572", in K. SWART, *William of Orange*, op. cit., p. 8-27; O. MÖRKE, *Wilhelm von Oranien, passim*; Liesbeth GEEVERS, "Family Matters: William of Orange and the Habsburgs after the Abdication of Charles V (1555-1567)", in *Renaissance Quarterly*, dl. 63, 2010, 2, p. 472-484. Zie vooral haar eerdere *Gevallen vazallen. De integratie van Oranje, Egmont en Horn in de Spaans-Habsburgse monarchie (1559-1567)*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2008 (Amsterdam Studies in the Dutch Golden Age), p. 91-112.

zich vanaf 1561 steeds meer richtte op zijn aanvankelijke verwantschaps- en patronagebanden in het Heilig Roomse Rijk⁽¹⁰⁾.

In deze bijdrage onderzoeken we de vraag hoe het verzet tegen ‘de inquisitie’ zich manifesteerde in de aanvankelijk ‘loyale oppositie’ die Oranje voerde tot zijn open verzet en uiteindelijk rebellie in de jaren 1567-1568. De argumentatie is hierbij noodzakelijkerwijze chronologisch opgebouwd, aangezien – zoals we zullen aantonen – juist de concrete gebeurtenissen tussen 1559 en 1568 telkens de inhoud van het woord ‘inquisitie’ bijstelden.

Granvelle en de bisdomhervorming

Op basis van de Apologie van 1581, stelt de klassieke visie dat Oranje meteen na de Vrede van Le Cateau-Cambrésis in 1559 tegen de ‘inquisitie’ begon te protesteren. Op zich is dat niet zo onwaarschijnlijk. Precies vanaf dan circuleerden in de Nederlanden hardnekkige geruchten over de mogelijke invoering van de Spaanse Inquisitie, zoals Werner Thomas en Alastair Duke reeds eerder aantoonde. In feite bestonden deze geruchten al een decennium vroeger, maar dan vooral bij protestanten in het Heilig Roomse Rijk. Rond 1558-1559 groeide dezelfde angst evenwel in de Nederlanden. Dat was het gevolg van het nieuws over de toenmalige indrukwekkende autodafe’s van het Heilig Officie tegen (crypto)protestanten in Valladolid en Sevilla, maar ook van het toen naar het Nederlands vertaalde drukwerk van Francisco de Enzinas over de Spaanse Inquisitie⁽¹¹⁾. In de Zeventien Provinciën was de repressie van heterodoxie echter anders geregeld dan in Spanje, en het Heilig Officie had geen enkele zeggingsmacht over de Nederlanden. Het wettelijk kader bestond daar aanvankelijk uit het Edict van Worms uit 1521, gecombineerd met de vele opvolgordonnanties of de zogenaamde *plakkaten*, die ‘ketterij’ als ‘goddelijke en wereldlijke majesteitsschennis’ kwalificeerden en bijzonder streng straffen met doodvonnissen en confiscatie. Daardoor lag de geloofsvervolgung dus niet bij een afzonderlijke of speciaal gecreëerde rechtbank, maar hoofdzakelijk bij de traditionele seculiere rechtsinstellingen in de steden en de provincies. Voor het voorafgaande geloofsonderzoek konden ze zich laten bijstaan door een handvol benoemde clerici, met name de inquisiteurs door de vorst gesuggereerd en door de paus aangesteld, ofwel door pauselijke of bisschoppelijke inquisiteurs⁽¹²⁾.

(10) Femke DEEN, *Anna van Saksen, verstoten bruid van Willem van Oranje*, Amsterdam, Atlas Contact, 2018, p. 53-62 & 98-105, zie ook L. GEEVERS; “Family Matters”, *op. cit.*, p. 459-471 & 476-484. Over het belang van dergelijke transregionale huwelijken voor politieke affiniteiten: Sophie VERREYKEN, “Transregional Marriages and Strategies of Loyalty. The House of Arenberg Navigating between the Spanish and Austrian Habsburgs, 1630-1700”, in Bram DE RIDDER, Violet SOEN, Werner THOMAS & Sophie VERREYKEN, eds., *Transregional Territories. Crossing Borders in the Early Modern Low Countries and Beyond*, Turnhout, Brepols, 2020, p. 33-59.

(11) Werner THOMAS, “De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden van de zestiende eeuw”, in *BMGN. Low Countries Historical Review*, dl. 105, 1990, 3, p. 339-340; Alastair DUKE, “A Legend in the Making: News of the ‘Spanish Inquisition’ in the Low Countries in German Evangelical Pamphlets, 1546-1550”, in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis (Dutch Review for Church History)*, dl. 77, 1997, 2, p. 125-144.

(12) Aline GOOSENS, *Les Inquisitions dans les Pays-Bas méridionaux à la Renaissance*

Vanaf 1559 bestond de angst voor de 'Spaanse inquisitie' niet alleen bij religieuze dissidenten of 'het volk', maar ook bij de lage en hoge adel. Daar groeide de bezorgdheid na visitaties van de seculiere gerechtsdienaars of de adviezen van Leuvense inquisiteurs, zeker omdat edellieden meenden dat tijdens deze inspecties de privileges van hun stand of de rechten van hun heerlijkheid niet werden gerespecteerd⁽¹³⁾. Toch komt in Oranjes correspondentie pas vanaf 1561 de godsdienstkwestie duidelijker aan bod. Dat was vooral een gevolg van diens pas afgesloten tweede huwelijk: zijn kersverse echtgenote Anna van Saksen had de toestemming gekregen om lutherse erediensten te houden op het grondgebied van de Nederlanden waar enkel katholicisme toegestaan was⁽¹⁴⁾. Daarnaast kreeg Oranje vanaf dan herhaalde pauselijke aanmaningen op zijn zachte beleid tegenover 'kettters' in zijn prinsdom Orange⁽¹⁵⁾. Ook tegenover zijn lutherse aangetrouwde verwanten voelde hij zich verplicht om zich kritischer te uiten tegenover de repressie in de Nederlanden. Ook toonde Henk van Nierop aan dat Oranje vanaf 1559 openlijk ontevredenheid toonde over de rol die de hoge adel kon opnemen, hoofdzakelijk over haar steeds beperktere aandeel in het landsbestuur en de bijhorende verdeling van koninklijke gunsten⁽¹⁶⁾.

De prins richtte zijn kritiek aanvankelijk tegen de herindeling van de bisdommen die sinds 1559 bekend was gemaakt, maar waarvan de uitvoering pas in 1561 aan de edelen werd opgedragen⁽¹⁷⁾. Voor de adel in het bijzonder werden toen vele patronagekanalen afgesneden. Ook de benoeming van raadshier Antoine de Perrenot, heer van Granvelle en toen 'slechts' bisschop van Atrecht⁽¹⁸⁾, als aartsbisschop van Mechelen, met inbegrip van een primaatstitel en later een kardinaalshoed betekende voor hen een symbolische bank achteruit. Daarnaast betekende de bisdomhervorming nieuwe brandstof voor verzet tegen geloofsvervolging, omdat het plan voorzag in telkens twee geloofsonderzoekers als bijstand voor de bisschoppen bij de opsporing

(1519-1633), 2 dln., Brussel, Éditions de l'Université libre de Bruxelles, 1997-1998; Gert GIELIS & Violet SOEN, "The Inquisitorial Office in the Sixteenth-Century Habsburg Low Countries. A Dynamic Perspective", in *The Journal of Ecclesiastical History*, dl. 66, 2015, 1, p. 47-66.

(13) Violet SOEN, *Geen pardon zonder paus! Studie over de complementariteit van het koninklijk en pauselijk generaal pardon (1570-1574) en over inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)*, Brussel, Paleis der Academiën, 2007 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. N. r., 14), p. 123-124; Nina VALKENEERS & Violet SOEN, "Praet, Bronkhorst en Boetzelaer. Adellijke weduwes in de bres voor het calvinisme tijdens en na de Beeldenstorm (1566-1567)", in *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal-, Letterkunde en Geschiedenis*, dl. 69, 2015, p. 265-284.

(14) F. DEEN, *Anna van Saksen*, op. cit., p. 54-61.

(15) Pius IV aan Oranje, 22 augustus 1561, WvO 10246; Pius IV aan Oranje, 17 oktober 1563, WvO 10216; Pius IV aan Oranje, 29 december 1563, WvO 118, cf. GROEN, *Archives*, I, p. 189-190.

(16) Henk F.K. VAN NIEROP, "Willem van Oranje als hoog edelman: patronage in de Habsburgse Nederlanden", in *BMGN*, dl. 99, 1984, p. 651-676.

(17) Filips II aan Oranje, 18 februari 1561, WvO 10702.

(18) Maurice VAN DURME, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, Minister van Karel V en van Philips II (1517-1586)*, Brussel, Paleis der Academiën, 1953 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 18), p. 181-220.

van ketters. Dat was een nieuwigheid, want traditioneel gezien waren de officialiteiten, de bisschoppelijke rechtbanken, hiervoor verantwoordelijk binnen de geestelijke rechtsmacht⁽¹⁹⁾. Folkert Postma gaf aan dat Granvelle zeker al vroeg van de hervormingen wist, hoewel hij eigenlijk een tegenstander was van de nieuwe geloofsonderzoekers⁽²⁰⁾. Volgens diens biograaf Van Durme was de kardinaal bijgevolg niet de ‘aanstoker’ van de bisdomhervorming met zagezegd bijhorende ‘inquisitie’ of versterkte geloofsvervolging, maar diende hij wel als een belangrijke drager van het project⁽²¹⁾.

Opvallend genoeg hebben we vooral informatie van precies Granvelle over hoe Oranje diens oppositie tegen de bisdomhervorming vormgaf. Volgens de kardinaal verspreidde de prins in Antwerpen (waar grote ontevredenheid was over de komst van een bisschop), maar ook ruimer in het hertogdom Brabant, het gerucht dat de bisdomhervorming diende om de Spaanse inquisitie te introduceren⁽²²⁾. Vooral in de Staten van Brabant gebruikten de prins en andere hoge heren het argument om de kardinaal de pas af te snijden⁽²³⁾. Daarmee zou de prins dus de verschillende registers van angst en ontevredenheid (*malcontentement*) op elkaar af stemmen: de angst voor de Spaanse inquisitie werd zo het verzet tegen de bisdomhervorming. Op 14 juni 1562 vermeldde Granvelle zelfs dat Oranje en zijn medestander de graaf van Egmont insinueerden hoe naar aanleiding van de Vrede van Le Cateau-Cambrésis een gesprek tussen de Franse koning Hendrik II en de hertog van Alva had plaatsgevonden over de invoering van de Spaanse inquisitie. Het blijft moeilijk gissen waar dit vandaan kwam, maar in de *Apologie* van 1581 zou Oranje de hertog van Alva inwisselen voor de koning zelf⁽²⁴⁾. Het lijkt er dus op dat de al dan niet verzonden of nieuw opgediste anekdote diende voor een hoger politiek doel.

Schreef Granvelle voortdurend over mondelinge insinuaties, dan lijkt dat inderdaad de manier waarop de prins te werk ging. In de toenmalige trits officiële protestbrieven tegen Granvelle aan de koning vinden we niets over de geloofsvervolging of ‘de inquisitie’⁽²⁵⁾. In de eerste brief van 23 juli 1561 boden Oranje en Egmont hun ontslag als provinciegouverneur aan. Ze meenden door Granvelle over weinig daadkracht in de Raad van State te beschikken, geheel tegen de ‘gewoontes van het land’⁽²⁶⁾. Toen de koning

(19) Violet SOEN, *Vredehandel. Adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1581)*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2012, p. 41-44.

(20) Folkert POSTMA, “Nieuw licht op een oude zaak: de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559”, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, dl. 103, 1990, p. 20-27.

(21) M. VAN DURME, *Antoon Perrenot, op. cit.*, p. 181-220.

(22) Granvelle aan Filips II, 11 april 1561, *cf.* WEISS, *PCEG*, VI, p. 304-313; Granvelle aan Filips II, 12 juli 1561, *cf.* WEISS, *PCEG*, VI, p. 327-336.

(23) Fred BEEMON, “The Myth of the Spanish Inquisition and the Preconditions for the Dutch Revolt”, in *Archiv für Reformationgeschichte. Archive for Reformation History*, dl. 85, 1994, I, p. 246-263; Granvelle aan Filips II, 14 mei 1562, *cf.* Gachard/Lefèvre, *CPhII*, I, p. 201-202.

(24) Granvelle aan Filips II, 14 juni 1562, *cf.* Gachard/Lefèvre, *CPhII*, I, p. 203-205.

(25) Waarvan de eerste twee uitvoeriger door Geevers zijn bestudeerd: L. GEEVERS, *Gevallen vazallen, op. cit.*, p. 91-112.

(26) Oranje en Egmont aan Filips II, 23 juli 1561, WvO 10906, *cf.* Nicolaas JAPIKSE, *Correspondentie van Willem den Eerste, prins van Oranje*, Den Haag, Nijhoff, 1934

hun ontslag niet aanvaardde, maar eveneens Granvelle niet wandelen stuurde, sloten de heren samen met de graaf van Horn een Liga in de loop van 1562. Toen kwam het thema van de geloofsvervolging zeker 'ter sprake', maar het vond ook toen als dusdanig niet meteen een neerslag in de correspondentie⁽²⁷⁾. In een tweede protestbrief van 11 maart 1563 vroeg het triumviraat openlijk om het ontslag van Granvelle⁽²⁸⁾. De derde protestbrief van 29 juli bevatte dezelfde boodschap, maar daarenboven het verzoek dat de koning naar de Nederlanden zou komen. Telkens waren de hoge heren daarbij uiterst zwijgzaam over de geloofskwestie en de bisdomhervorming, om zo geen munitie te geven aan de beschuldigingen van Granvelle dat ze dat wel deden. Handig omzeilden ze de beknoptheid en de toon van hun brieven als volgt, waarbij ze een aantal clichés over adeldom ("geen redenaars, maar ridders") handig inzetten: "*humblement d'excuser et prendre de bonne part la simplicité de nos lettres, d'autant que ne sommes point de nature grans orateurs ou harangueurs, et plus accoustumez à bien faire qu'à bien dire, comme aussy il est mieulx séant à gens de nostre qualité*"⁽²⁹⁾.

Tegenover landvoogdes Margaretha van Parma daarentegen, haalde de Liga de geloofskwestie wel aan, maar zonder het thema van de inquisitie daarvoor te gebruiken. De heren verwezen naar de grote ongehoorzaamheid onder de bevolking "onder het mom van het geloof"⁽³⁰⁾. Een Staten-Generaal kon volgens de Liga soelaas brengen⁽³¹⁾. Oranje en zijn medestanders in de Liga lieten het onderwerp in juni 1562 vervolgens op mondelinge wijze bij de koning aanklaarten door middel van het gezantschap van Montigny, broer van de graaf van Horn⁽³²⁾. De algemene smeekbede was om een Staten-Generaal te organiseren, maar het thema van 'de inquisitie' moet aan bod zijn gekomen. Zo gaven Geevers en Klink al aan hoe Montigny als enige verzekering meekreeg dat de Spaanse Inquisitie niet in de Nederlanden actief zou worden. Bijgevolg moesten de heren op koninklijk bevel een einde maken aan de geruchten alsof dat wel het geval zou zijn⁽³³⁾. Ook Filips II begreep niet hoe die angst voor de Spaanse inquisitie zo in de Nederlanden kon leven, ook al omdat beide systemen van geloofsvervolging zo verschillend waren georganiseerd. De protestbrieven en -missie situeerden zich dus hoofdzakelijk

(Uitgaven vanwege het Koninklijk huis-archief, 3), p. 311-315.

(27) L. GEEVERS, *Gevallen vazallen*, op. cit., p. 99-101; V. SOEN, *Vredehandel*, op. cit., p. 41-43.

(28) Oranje, Egmont en Horn aan Filips II, 11 maart 1563, WvO 6743, cf. GACH., *Cor.*, II, p. 35-39.

(29) Oranje, Egmont en Horn aan Filips II, 29 juli 1563, WvO 6746, cf. GACH., *Cor.*, II, p. 42-47.

(30) Oranje, Egmont en Horn aan Margaretha van Parma, 29 juli 1563, WvO 7435, cf. GACH., *Cor.*, II, p. 48-50: "une grande désobéissance en nostre peuple, soubz prétext de certaines nouvelles et pernicieuses opinions de la foy et autres raisons longues à répéter...".

(31) Zie over het belang van 'representatie': Anton VAN DER LEM, *De Opstand in de Nederlanden 1568-1648, De Tachtigjarige Oorlog in woord en beeld*, Nijmegen, Vantilt, 2018, hoofdstuk 2, p. 31-60.

(32) Rachfahl zou over de instructiebrieven van deze missie hebben beschikt, maar Geevers vond die niet langer terug. L. GEEVERS, *Gevallen vazallen*, op. cit., p. 99; F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, op. cit., II, p. 213-214.

(33) H. KLINK, *Opstand*, op. cit., p. 146; L. GEEVERS, *Gevallen vazallen*, op. cit., p. 99.

in de context van de patronagestrijd met Granvelle⁽³⁴⁾. ‘De inquisitie’ speelde hierbij vooral een rol in de geruchtenmolen en stemmingmakerij, maar vond niet meteen een verankering in de schriftelijke neerslag van het protest.

Vanaf 1563 uitte Oranje zich explicieter over het thema van geloofsvervolgung in de brieven aan zijn broer Lodewijk van Nassau (1538-1574), die vaak pendelde tussen de Nederlanden en het Rijk. Zelfs dan verkoos de prins vaak de mondelinge weg: “*Il y a beaucoup de choses qui sont passés, trop longues a escrire et qu’il vault mieulx dire de bouche que non par escrire, pour les raisons que sçavés; parquoy désirerois bien vostre venu pour en discourrir à notre plaisir*”⁽³⁵⁾. Lodewijk diende ook als koerier voor de familieleden van diens echtgenote Anna, met name haar oom en voogd August van Saksen (1526-1586), haar oom Willem van Hessen (1532-1592) en haar grootvader Filips van Hessen (1504-1567), allen leiders van de protestantse partij en voormalige leden van de Schmalkaldische Liga⁽³⁶⁾. Zo legde Lodewijk niet alleen de nodige contacten tussen het paar Oranje en Anna van Saksen, maar hij vormde eveneens een onmisbare schakel in de uitwisseling van geschenken en nieuws, over Frankrijk, het Habsburgse hof en zelfs vertrouwelijke informatie uit de Raad van State, aan de Duitse heren⁽³⁷⁾. Eind 1562 werden de banden verzegeld met de oprichting van een geheime postdienst tussen Breda, Kassel en Dresden⁽³⁸⁾.

Geevers toonde reeds de belangrijke rol aan van Oranje als *broker* in het netwerk van Filips II in het Heilig Roomse Rijk: de prins mocht vanwege de koning mee adviseren over pensioenen en jaargelden van Spaansgezinden onder de rijksvorsten⁽³⁹⁾. Zo bevond de prins zich in een ideale positie om een soort politieke middenkoers tegenover de Duitse rijksvorsten te voeren, waarbij hij als vertegenwoordiger van de koning, maar ook als diens adellijke uitdager optrad. De verschillende argumentatielijnen sloten aan bij Oranjes tussenpositie in het netwerk van machtige vorstenhuizen en dienden diens positie als drager van de dynastieke belangen van de Nassau-familie⁽⁴⁰⁾. Op 3 augustus 1563 zond de prins overigens haast identieke brieven aan Saksen en Hessen, waarin hij suggereerde de Staten-Generaal bijeen te roepen om zo de *Ordinantzen und Mandata* – waarmee hij de ‘plakkaten’ of ketterijwetgeving

(34) Maria José RODRÍGUEZ-SALGADO, “King, Bishop, Pawn? Philip II and Granvelle in the 1550s and 1560s”, in Krista DE JONGE & Gustaaf JANSSENS, eds., *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2000 (Symbolae Facultatis litterarum et philosophiae Lovaniensis. Series B, 1), p. 105-134.

(35) Oranje aan Lodewijk van Nassau, 9 december 1563, WvO 4459, cf. GROEN, *Archives*, I, p. 186-188.

(36) F. DEEN, *Anna van Saksen*, op. cit., p. 58-62 & 98-101; over de verhouding van deze rijksvorsten onder Karel V: Violet SOEN, “From the Interim of Augsburg until the Treaty of Augsburg (1548-1555)”, in Alberto MELLONI, ed., *Martin Luther. A Christian between Reforms and Modernity (1517-2017)*, Berlin, De Gruyter, 2017, 3 vol., I, p. 548-564.

(37) F. DEEN, *Anna van Saksen*, op. cit., p. 127; O. MÖRKE, *Wilhelm von Oranien*, op. cit., p. 134-135.

(38) F. DEEN, *Anna van Saksen*, op. cit., p. 99-101.

(39) Oranjes andere broer Jan (1536-1606) speelde pas vanaf eind 1566 een belangrijk rol in dit netwerk: L. GEEVERS, “Family Matters”, op. cit., p. 472-484; L. GEEVERS, *Gevallens vazallen*, op. cit., p. 88-90.

(40) K. SWART, “Wat bewoog Willem van Oranje”, op. cit., p. 568-570; F. DEEN, *Anna van Saksen*, op. cit., p. 59-62.

aanduidde – af te schaffen, aangezien die groter onheil bewerkten. Hij beschouwde Granvelle als hét grote probleem in de Nederlanden. Zo sprak hij over hoe de kardinaal ongetwijfeld over een “geheim en gevaarlijk, listig plan” beschikte om de uitvoering van het voorstel te verhinderen⁽⁴¹⁾. Tevens liet Oranje bij Lodewijk informatie doorsijpelen over de geloofsvervolging van Granvelle en de nieuwe aartsbisschop van Kamerijk (en tevens rijksvorst), Maximiliaan van Bergen. Hij moest dit eerst signaleren bij de bevriende Willem, hertog van Gulik-Kleef (1516-1592), die het vervolgens aan Hessen diende door te geven⁽⁴²⁾.

Hoewel Oranje later diens kritiek op de geloofsvervolging en de ‘de inquisitie’ steeds met Granvelle verbond, zoals in zijn Duitse correspondentie, ontbraken deze elementen in zijn officiële correspondentie naar Filips II. De prins werd in koninklijke kringen namelijk (niet geheel ten onrechte dus) verdacht als aanstoker van de stemmingmakerij tegen Granvelle en de geloofsvervolging. Tegelijkertijd verspreidde de prins mondeling wel geruchten over een mogelijke ‘Spaanse Inquisitie’ in de Nederlanden om weerstand tegen Granvelle en de bisdomhervorming op te wekken. Toen Granvelle uiteindelijk in 1564 uit de Nederlanden moest vertrekken, zou Oranje een andere kaart (moeten) trekken. Later bleef Granvelle voor hem de makkelijke zondebok voor de problemen in de Nederlanden, voornamelijk voor de religieuze vervolgingen door ‘de inquisitie’. Door de brede oppositie, van zowel adelstand als steden, verviel in de uitvoering over het bisdommenplan de clause over de twee aan de bisschop geassocieerde inquisiteurs.

Trente, Segovia en Bayonne

Na het vertrek van Granvelle liet Oranje het thema van de geloofsvervolging niet varen, integendeel. De prins sneed de godsdienstkwestie een eerste keer openlijk tegenover de Spaans-Habsburgse autoriteiten aan in zijn befaamde Oudejaarsrede van 31 december 1564, opnieuw een gebeurtenis waarvan de inhoud enkel via de tegenstanders van de prins is gekend⁽⁴³⁾. Hij klaagde nu over het feit dat de katholieke religie niet kon worden beschermd door ‘plakkaten, inquisitie en bisschoppen’, alsook over de mogelijke afkondiging van Trente. De derde en laatste zitting van het Concilie was op 4 december 1563 afgesloten, waarna Filips II in het voorjaar de afkondiging ervan voor

(41) Oranje aan August van Saksen, 3 augustus 1563, WvO 113; Oranje aan Filips van Hessen, 3 augustus 1563, WvO 1041; Oranje aan Willem van Hessen, 3 augustus 1563, WvO 1086, cf. GROEN, *Archives*, I, p. 165-169.

(42) Oranje aan Lodewijk van Nassau, 22 oktober 1563, WvO 4456, cf. GROEN, *Archives*, I, p. 178-181. Voor het optreden van Maximiliaan van Bergen in Valenciennes: Violet SOEN & Laura HOLLEVOET, “Le *Borromée* des anciens Pays-Bas? Maximilien de Berghes, (arch)évêque de Cambrai et l’application du Concile de Trente (1564-1567)”, in *Revue du Nord*, dl. 419, 2017, 1, p. 41-65.

(43) Helaas zijn de notulen van de Oudejaarsrede niet bewaard gebleven en beschikken we alleen over overleveringen achteraf door Viglius van Aytta (1507-1577) en katholiek geschiedschrijver Florentius van der Haer (1547-1634). Anton van der Lem bracht alle versies samen op Dutch Revolt: Anton VAN DER LEM, “Willem van Oranje spreekt de Raad van State toe: de Oudejaarsrede”, in <https://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Oudejaarsrede/Pages/default.aspx>, geraadpleegd op 21 december 2019.

het gehele gebied van de Zeventien Provinciën vroeg. Deze decreten dienden een dubbel doel: doctrinair verfienden ze de theologie van de sacramenten en de genadeleer vanuit katholiek perspectief, disciplinair verleenden ze voortaan een afgelijnde visitatie-opdracht aan bisschoppen voor de opsporing van heterodoxie in hun bisdom. De nakende afkondiging van de Tridentijnse decreten versterkte de angst dat de reeks nieuwe bisschoppen in feite een middel voor nieuwe geloofsonderzoeken en opsporingen waren⁽⁴⁴⁾.

Zo werd het Concilie alvast door de protestantse vorsten in het Heilig Roomse Rijk gepercipieerd, en Oranje importeerde deze kritiek handig naar de Nederlanden. Hierbij formuleerde hij zijn programma opnieuw op negatieve wijze (dus niet alleen ‘tegen Granvelle’ en de ‘plakkaten’ maar nu ook ‘tegen Trente’), eerder dan met concrete voorstellen tot oplossingen te komen, al suggereren sommige versies toch dat hij sprak over een “vrijheid” in de religiekwestie, waarschijnlijk doelend op een geloofsvrijheid. Het is opvallend dat de prins dit tijdens een *rede* deed, en niet met een brief of ander pamflet, waardoor hij zich opnieuw indekte. Toch werd Oranje tot zijn groot ongenoegen tijdelijk buiten spel gezet in Brussel: Egmont werd de gezant naar Spanje waartoe de vergadering had besloten, en hij kon dat enkel doen met sterk afgezwakte instructies waarin het pleidooi voor gewetensvrijheid van de prins geen neerslag vond, enkel het signaal van de steeds grotere problemen om de geloofsvervolgving volgens de letter van de wet uit te voeren⁽⁴⁵⁾. Na Egmonts missie van februari-april 1565 in Spanje, vergaderde in Brussel een speciaal ingestelde commissie van ‘negen wijzen’ samen met de Raad van State. Die beval in juni 1565 de onverminderde toepassing van de decreten van Trente, eventueel met mildere ketterstraffen en ‘geheime’ (lees niet-publieke) executies om niet teveel extra polarisering te veroorzaken⁽⁴⁶⁾.

Op 2 april 1565 schreef de koninklijke gezant in het keizerrijk, Chantonnay, broer van Granvelle, naar de landvoogdes over de toenemende angst daar voor een strengere inquisitie in de Nederlanden. Dit was volgens hem een gevolg van de geruchten die de lutherse hertog van Württemberg verspreidde⁽⁴⁷⁾. In het Heilig Roomse Rijk lagen voor de prins dus mogelijkheden om steun te verkrijgen, zeker omdat de nieuwe stemmingmakerij voortborduurde op diens eerdere argumentatie. In de daaropvolgende periode schreef Oranje eigenhandig twee brieven aan zijn broer Lodewijk, al benadrukte hij in de eerste brief dat hij veel informatie achterwege liet door het gevaar van

(44) Violet SOEN, “The Council of Trent and the Preconditions of the Dutch Revolt (1563-1566)”, in Wim FRANÇOIS & V. SOEN, eds., *The Council of Trent : Reform and Controversy in Europe and beyond (1540-1700)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, vol II, p. 255-278.

(45) V. SOEN, *Vredehandel*, op. cit., p. 45-47; L. GEEVERS, *Gevallen vazallen*, op. cit., p. 128-136; aan Lodewijk uitte Oranje zich kritisch over de missie: *la fin démonstrerat le tout*, Oranje aan Lodewijk van Nassau, 3 april 1565, WvO 4464.

(46) V. SOEN, *Vredehandel*, op. cit., p. 52; Isabel CASTEELS, “Drowning in the Dark: The Politics of Secret Executions in Antwerp (1555-1559)”, in *Early Modern Low Countries*, in voorbereiding.

(47) Monique WEIS, “Die Inquisition in den Spanischen Niederlanden”, in Albrecht BURKARDT & Gerd SCHWERHOFF, eds., *Tribunal der Barbaren? Deutschland und die Inquisition in der Frühen Neuzeit*, Konstanz & München, UVK Verlagsgesellschaft, 2013 (Konflikte und Kultur – Historische Perspektiven, 25), p. 103.

onderschepping⁽⁴⁸⁾. Daarin hanteerde hij een andere redeneertrant. Hij probeerde meer informatie te verkrijgen over de militaire ondernemingen van de katholiek-gezinde Erik II van Brunswijk-Calenberg-Göttingen (1528-1584). Zowel bij Oranje, als bij zijn netwerk in het Heilig Roomse Rijk bestond al in 1563 de vrees voor een mogelijke militaire inval in de Nederlanden door Brunswijk. Bij Hessen en Saksen sprak Oranje zelfs van “geheime praktijken” tussen deze hertog en Granvelle, waarmee hij impliciet de link met geloofsvervolging legde⁽⁴⁹⁾.

In deze brief aan Lodewijk speelde de prins bovendien in op de geruchten rond de bijeenkomst van Bayonne in juni 1565 tussen de echtgenote van Filips II, Élisabeth van Valois enerzijds en haar broer Karel IX van Frankrijk en moeder Catharina de Medici anderzijds⁽⁵⁰⁾. In realiteit werden alleen vage beloften over de invoering van de Tridentijnse decreten in Frankrijk gedaan. Monique Weis toonde echter aan hoe die bijeenkomst de vrees voor een groot katholiek complot tussen de Spanjaarden, Fransen, de paus en mogelijk zelfs de keizer aanwakkerde in het keizerrijk. Oranje benoemde de troepenlichting door Brunswijk daarom als deel van dat complot om het protestantisme uit te roeien. Hij weerde zich verder nogmaals tegen Granvelle en nu ook kardinaal Charles de Lorraine (een Franse protagonist van het Concilie, maar tevens uit een voornaam aristocratisch geslacht in de grensstreek met de Nederlanden) als slechte raadgevers en te rechtlijnige denkers over Trente⁽⁵¹⁾. Daarna nam Filips II wel de hoop voor een mogelijke verzachting van de geloofsvervolging weg met de zogenaamde ‘Brieven uit de bossen van Segovia’, die in november 1565 de Nederlanden bereikten. Hierin stipuleerde de vorst de onveranderde toepassing van de Tridentijnse decreten, en ging hij niet akkoord met wat de ‘negen wijzen’ in Brussel hadden besloten. Verder dienden de machthebbers in de Lage Landen de resterende inquisiteurs in hun taken te ondersteunen.

Als reactie trokken Oranje, Egmont en Horn zich terug uit de Raad van State. De prins dreigde bovendien ontslag te nemen als gouverneur van Holland, Zeeland en Utrecht. Toch boden de Brieven van Segovia voor Oranje

(48) *Il m'a semblé mieulx de parler ainsi généralement, sans entrer en nulle particularité, afin que la chose demeure tant plus secrète et tout viendra en ung*, in Oranje aan Lodewijk van Nassau, 2 november 1565, WvO 4472, cf. GROEN, *Archives*, I, p. 429-432; Oranje aan Lodewijk van Nassau, 10 februari 1566, WvO 4479, cf. GROEN, *Archives*, II, p. 27-30. De meeste brieven aan zijn broer pent Oranje zelf, maar toch niet allemaal, zoals WvO 4461, 4471, 4473, 4474, 4476, ...

(49) Oranje aan Filips van Hessen, 3 februari 1564, WvO 12259; Oranje aan Willem van Hessen, 13 februari 1564, WvO 5932, cf. GROEN, *Archives*, I, p. 199-200; Oranje aan August van Saksen, 14 februari 1564; Oranje aan Willem van Hessen, 15 februari 1564, WvO 1097. Bovendien had Brunswijk een kwalijke reputatie in het Heilig Roomse Rijk na de beschuldigingen van 1563 door de Rijksdag van misdaden tegen de *Landfrieden*. M. WEIS, *Les Pays-Bas espagnols et les États du Saint Empire (1559-1579): priorités et enjeux de la diplomatie en temps de troubles*, Brussel, Éditions de l'Université de Bruxelles, 2003 (ULB. Faculté de Philosophie et Lettres, 110), p. 124 (n. 22).

(50) M. WEIS, “La peur du grand complot catholique. La diplomatie espagnole face aux soupçons des protestants allemands (1560-1570)”, in *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, dl. 32, 2005, 2, p. 17-18; V. SOEN, “The Council of Trent”, *op. cit.*, p. 269-270.

(51) Oranje aan Lodewijk van Nassau, 2 november 1565, WvO 4472 : *et pense que c'est une stratagema du Cardinal de Lorraine qu'il a fait pour chasser cessi par nostre Cardinal [Granvelle],... et tous sur prétexte de maintenir la religion*.

de gelegenheid om het inquisitie-thema te introduceren in twee brieven naar de landvoogdes op 24 januari en 16 maart 1566⁽⁵²⁾. De prins zinspeelde zelfs tweemaal op zijn ontslag als provinciegouverneur om niet langer ‘het leven van onschuldige christenen op het spel te zetten’. Eigenlijk protesteerde de prins meer algemeen tegen de intentie om “*renouveler ladicte inquisition*”. Overigens beschouwde hij ‘de inquisitie’, “*de tant est non-seulement l’exécution, mais aussi le nom, odieux et desagréable*”, als overbodig. Daarbij betoogde Oranje steeds dat niet de doctrine van Trente, maar wel het strenge disciplinaire karakter van de decreten hem problemen opleverde. Evenzeer onderstreepte hij hoe hij door de brieven uit Segovia gelijk had gekregen over deze punten. Toch stelde Oranje in zijn correspondentie vele problemen achterwege te laten om *le peuple* niet nog meer te verontrusten⁽⁵³⁾.

Na de Brieven van Segovia hanteerde Oranje dus de term ‘inquisitie’ op verschillende manieren. Hierin maakte hij geen groot onderscheid tussen de plakkatens, de invoering van Trente of ‘de inquisitie’, waarbij de inquisitie als een soort containerterm voor geloofsvervolging en het verstrenge Tridentijnse geloofstoezicht fungeerde, wat aansloot bij de bredere maatschappelijke trend van ‘de inquisitie’ als een emotioneel geladen verzamelbegrip⁽⁵⁴⁾. Tegenover de landvoogdes gebruikte hij het woord als synoniem voor de strenge geloofsvervolging, en beschouwde dit als iets kwalijks dat reeds in de Nederlanden plaatsvond. Tegenover Duitse vorsten gebruikte hij de term inquisitie eerder ‘profetisch’ voor een evolutie die nog plaats moest vinden, ofwel door de invoering van de Spaanse inquisitie of door het Spaans-Franspauselijke complot. Uiteindelijk ging Oranje in februari 1566 tegen zijn broer nog verder door de verklaring dat een mogelijke militaire interventie van Brunswijk zou neerkomen op “*mester l’inquisition*”. Bovendien stelde hij de geloofsvervolging op basis van plakkatens en inquisitietitels voor als iets dat de ‘Spanjaarden’ uit afgunst hadden besloten en gaf hij zo voer aan de reeds circulerende Zwarte Legende⁽⁵⁵⁾.

Voortaan diende Lodewijk deze visie op de feiten bij Willem van Hessen en August van Saksen te verspreiden en ‘hun advies in te winnen’. Hij poogde via Lodewijk zelfs al geld los te krijgen voor het geval dat⁽⁵⁶⁾. Tegelijkertijd probeerde Oranje andere rijksvorsten te overhalen geen troepen aan de Spaanse koning toe te zeggen. Hij uitte de vrees dat die niet voor de oorlog tegen de Turken dienden, maar om “*die Inquisition und andere neurungen in*

(52) Oranje aan Margaretha van Parma, 24 januari 1566, WvO 321, cf. GACH., *Cor.*, II, p. 106-110. Oranje aan Margaretha van Parma, 16 maart 1566 WvO 6791, cf. GACH., *Cor.*, II, p. 129-130.

(53) Oranje aan Margaretha van Parma, 24 januari 1566, WvO 321 : *J’obmets icy, pour éviter prolixité d’alléguer plusieurs aultres inconveniens,.... le temps me semble mal propre pour esmouvoir les cerveaux et humeurs du peuple...*

(54) Alastair DUKE, “In Defence of the Common Fatherland. Patriotism and Liberty in the Low Countries, 1555-1576”, in Robert STEIN & J. POLLMANN, eds., *Networks and Regions Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650*, Leiden, Brill, 2010 (Studies in Medieval and Reformation Traditions, 149), p. 228-229.

(55) Oranje aan Lodewijk van Nassau, 10 februari 1565, WvO 4479, cf. GROEN, *Archives*, II, p. 27-30: *par pur emvie que les Espaignols nous portent, c’est résolu que en toute rigeur les placcars soient exécutés et que les inquisiteurs fassent en exercent leur office sans nulle dissimulation.*

(56) F. DEEN, *Anna van Saksen*, op. cit., p. 119-121.

diesze lände” in te voeren. Overigens deed hij beroep op Willem van Hessen om de kwestie in de volgende Rijksdag van Augsburg van maart tot en met mei 1566 voor te leggen. Op die manier konden de protestantse vorsten keizer Maximiliaan II misschien overtuigen om te bemiddelen tussen de Spaanse koning en diens onderdanen in de Nederlanden, en de geloofsvervolging af te zwakken⁽⁵⁷⁾.

Eedverbond en de Beeldenstorm

In het najaar van 1565 en het voorjaar van 1566 had Oranje dus twee verschillende argumentatielijnen rondom de geloofsvervolging ontwikkeld. In de Nederlanden zelf profileerde de prins zich zoveel mogelijk als vazal van de koning, maar dan één die het strenge disciplinaire karakter van de Tridentijnse decreten als schadelijk zag voor het algemene belang van de Nederlanden. De vervolging van vele onschuldige christenen met onrust tot gevolg, werkte dus contraproductief op maatschappelijk en economisch vlak. Bij de protestantse Duitse vorsten hanteerde de prins dan weer het beeld van ‘de invoering van de inquisitie’ als deel van een groot katholiek complot voor de uitroeiing van het protestantisme. Hij benadrukte bovendien dat de vervolgingen door ‘Spaanse afgunst’ waren geïnspireerd, handig inspelend op de steeds groeiende anti-Spaanse sentimenten in het Rijk. Zowel de angst als de haat voor ‘de inquisitie’ waren dus ideaal om politieke en religieuze malcontenten te verenigen, zoals Duke al aantoonde⁽⁵⁸⁾.

Toch sloot Oranje zich niet aan bij het Compromis of Eedverbond der Edelen. Dat was een verbond van lagere adel en stadspatriciaat dat zich verklaarde gezamenlijk te weren tegen ‘de inquisitie’ in elke vorm, of het nu ging om ‘plakkaten, visitaties, decreten, inquisiteurs, enzovoort’⁽⁵⁹⁾. Zijn broer Lodewijk was wel lid, en zo onderhield de prins eveneens contacten met de andere oprichters, de calvinistische edellieden Jan en Filips van Marnix van Sint-Aldegonde⁽⁶⁰⁾. Wanneer het Compromis op 5 april 1566 hun Smeekschrift voor de afschaffing van de inquisiteursfunctie, alsook een matiging van de ketterijplakkaten voorlegden aan Margaretha van Parma, stond de prins echter aan de zijde van de landvoogdes. Daar bepleitte hij in de Raad van State de noodzaak van een bijeenkomst van de Staten-Generaal vanwege het herhaaldelijk gebruik van de geloofsvervolging, de invoering van de bisdommen en de afkondiging van de Tridentijnse decreten⁽⁶¹⁾. Hij

(57) Oranje aan Willem van Hessen, 19 maart 1566, WvO 3895, cf. GROEN, *Archives*, II, p. 65-66.

(58) Alastair DUKE, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, London & Ronceverte, The Hambledon Press, 1990, p. 152.

(59) Henk F.K. VAN NIEROP, “A Beggars’ Banquet: The Compromise of the Nobility and the Politics of Inversion”, in *European History Quarterly*, dl. 21, 1991, p. 419-443; L. GEEVERS, *Gevallen vazallen*, op. cit., p. 147; A. DUKE, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, op. cit., p. 170; V. SOEN, “The Council of Trent”, op. cit., p. 17.

(60) O. MÖRKE, *Wilhelm von Oranien*, op. cit., p. 95-98; Monique WEIS, *Philippe de Marnix et le Saint Empire. Les connexions allemandes d’un porte-parole de la Révolte des Pays-Bas*, Brussel, Société royale d’Histoire du Protestantisme belge, 2007 (Collection des Études historiques, 10), p. 9-10.

(61) “Notules du Conseil d’État, rédigées par le secrétaire Bertey: 28 mars 1566-5 avril 1567”, in GACHARD, *Cor.*, VI, p. 355-444.

uite ook kritiek op de nadien voorgestelde ‘Moderatie’, een voorstel van de Brusselse Collaterale Raden om de ketterijwetgeving te verzachten als reactie op het Smeekschrift, omdat deze niet ver genoeg ging⁽⁶²⁾.

Na de aanbieding van het Smeekschrift fulmineerde Oranje nog steeds over de ‘algemene positie van de adel’. Zo had hij gehoord dat aan het Spaanse hof hij en *ceux de sa maison* verdacht werden van protestantisme en *intelligences* met de Duitse vorsten (wat niet zo ver afstond van de waarheid, maar het gespin had nog niet tot actie geleid)⁽⁶³⁾. Hij beargumenteerde daarentegen telkens het gevaar van een mogelijke inval van troepen onder Erik van Brunswijk in de Zeventien Provinciën. Terwijl Oranje van eind februari tot eind mei 1566 geen brieven naar de koning stuurde, besloot de Raad van State eind april Bergen en Montigny naar Madrid te zenden. De edellieden van de Raad wilden via overleg met de koning een oplossing bereiken, terwijl de prins net de positie van de adel bleef aanklagen. Zijn standpunt was duidelijk: “*n’y a remède que par les estatz généraux*”⁽⁶⁴⁾. Plots weerde hij zich evenwel openlijk – niet langer via geruchten of communicatie naar het Heilig Roomse Rijk – tegen de oprichting van het bisdom van Antwerpen, want dat zou ‘de inquisitie’ brengen⁽⁶⁵⁾. Ten laatste na het Smeekschrift was de publieke gelijkschakeling tussen bisdomhervorming, Trente en de inquisitie dus gemaakt.

Tussen maart en mei 1566 trad Gilles Le Clercq, edelman van het Eedverbond en gezant van Lodewijk van Nassau, op als intermediair voor de calvinisten van de Nederlanden op de Rijksdag in Augsburg⁽⁶⁶⁾. De problematiek van de Nederlanden ging de rijksvorsten eveneens aan, zeker nu Frederik III van de Palts zich openlijk calvinistisch uitte, waardoor de fragiele Vrede van Augsburg tussen katholieken en lutheranen in gevaar kwam. Le Clercq gaf drie anonieme documenten met theologische argumentatie ten voordele van het calvinisme aan de Rijksdag. De eerste twee daarvan kwamen van de hand van Filips van Marnix van Sainte-Aldegonde. De invloed van Oranje op dit gezantschap is onduidelijk, aangezien die eerder bij Willem van Hessen op een ‘bemiddeling’ en ‘matiging van de geloofswetgeving’ aanstuurde. Gezien de rol van Lodewijk van Nassau als agent van de prins, was hij waarschijnlijk goed op de hoogte. Uit deze actie, net als uit eerder besproken briefwisseling met het Heilig Roomse Rijk blijkt hoeveel belang Oranje aan een tussenkomst van de keizer hechtte, zoals Rachfahl al stelde en Geevers bevestigde⁽⁶⁷⁾.

(62) V. SOEN, *Vredehandel*, op. cit., p. 61-65.

(63) “Notules du Conseil d’État, rédigées par le secrétaire Berty: 28 mars 1566-5 avril 1567”, in GACHARD, *Cor.*, VI, p. 374-375 : *qu’il estoit certainement adverti le Roy avoit de luy, ayant opinion qu’il et tous ceux de sa maison estoient hérétiques, qu’il tenoit intelligence en Allemagne avec plustiers princes ; que jamais Sa Majesté ne luy avoit escript une seule lettre, pour luy communiquer affaire que ce fust, mais bien qu’il l’avoit fait au cardinal, estant encoires icy, mesmes des choses du gouvernement dudict seigneur prince.*

(64) “Notules du Conseil d’État, rédigées par le secrétaire Berty: 28 mars 1566-5 avril 1567”, in GACHARD, *Cor.*, VI, p. 386.

(65) “Notules du Conseil d’État, rédigées par le secrétaire Berty: 28 mars 1566-5 avril 1567”, in GACHARD, *Cor.*, VI, p. 411.

(66) M. WEIS, *Philippe de Marnix*, op. cit., p. 11-15.

(67) F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, op. cit., II, p. 842-846; L. GEEVERS, *Gevallen vazallen*, op. cit., p. 169-170.

Na het uitbreken van de Beeldenstorm behoorde Oranje tot de groep Vliesridders die eerst met het Eedverbond der Edelen in Brussel moest bemiddelen. De ondertekenaars hadden in hun tweede Smeekschrift zelfs een overname van het landsbestuur door het triumviraat voorgesteld. Het akkoord van 23-25 augustus 1566 verklaarde het Eedverbond nietig, maar de ex-geconfedereerden kregen wel collectieve *lettres d'assurance* van lijf en goed zolang ze tegen de beeldenbrekers optraden. Daarnaast dienden ze nieuwe hagenpreken te verhinderen op die plaatsen buiten de stadsmuren waar ze voor 23 augustus (dag van het akkoord) niet hadden voorgekomen⁽⁶⁸⁾. De prins zou de letter van dit door hem meonderhandelde akkoord evenwel overtreden door op 2 september 1566 reeds de mogelijkheid van godsdienstuitoefening op toegekende publieke plaatsen binnen de stadsmuren van Antwerpen toe te staan, zowel aan lutheranen als aan calvinisten⁽⁶⁹⁾.

Met deze provisorische toestemmingen aan lutheranen en calvinisten begaf Oranje zich op glad ijs. Aan de landvoogdes schreef Oranje evenwel dat hij niets anders deed dan dan "*d'entrer en traité avecq eulx, et sous les conditions y spécifiées, leur accorder pour faire leurs presches en la ville*". Omdat in Antwerpen al eerder preken hadden plaatsgevonden, handelde hij naar eigen mening conform het Augustus-akkoord, terwijl hij 'grotere gevaren' vermeed, gezien het grote aantal protestanten in de havenstad⁽⁷⁰⁾. Op 9 september stelde hij tegenover de landvoogdes dat hij het allemaal slechts *par provision* had toegestaan⁽⁷¹⁾. Twee dagen later verdedigde hij zich tegen de uitlatingen van de landvoogdes en *aucuns de son conseil*, die het beleid van Oranje hadden gediscredeerd⁽⁷²⁾. Tijdens de maanden augustus en september verstuurde de prins zo maar liefst 27 brieven aan de landvoogdes, waarbij hij in minstens tien zijn pragmatisme benadrukte en de exemplarische executie van beeldenbrekers. Zijn beleid, in samenwerking met burgemeester Antoon van Stralen, zorgde voor relatieve rust in de stad en toonde de pragmatische voordelen van gewetensvrijheid, maar kon op weinig begrip rekenen bij de landvoogdes⁽⁷³⁾. Daarnaast verdedigde hij zich met de door hem opgedragen terechtstelling van drie beeldenstormers, alsook zijn standpunt voor een strenger beleid tegen wederdopers. In het algemeen bleef hij de Staten-Generaal als een 'ultieme remedie' beschouwen. Zijn argumentatielijnen tegenover de Habsburgse autoriteiten was dus driedelig:

(68) *Copie des lettres patentes en forme d'assurance que la duchesse de Parme, regente etc a donné aux gentilzhommes confederez*, Brussel, Michel de Hamont, 25 augustus 1566 (Den Haag, Koninklijke bibliotheek, Knuttel 139, USTC 4044), cf. Violet SOEN, "The Beeldenstorm and the Spanish Habsburg Response (1566-1570)", in *BMGN*, dl. 131, 2016, 1, p. 99-120.

(69) GACHARD, *Cor.*, II, p. 215-218; Anton VAN DER LEM, "Willem van Oranje en de doopsgezinden: een veronachtzaamd rekest uit 1566", in *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks*, dl. 42, 2016, p. 54-58.

(70) Oranje aan Margaretha van Parma, 4 september 1566, WvO 281.

(71) Oranje aan Margaretha van Parma, 9 september 1566, WvO 278, cf. GACH., *Cor.*, II, p. 226-229.

(72) Oranje aan Margaretha van Parma, 11 september 1566, WvO 277, cf. GACH., *Cor.*, II, p. 231-232 : de prins verdedigde dat het akkoord *la conservation de la religion ancienne, service du Roy et bien du pays* diende, alsook dat hij, *au contraire, gagné beaucoup de pointz, selon la perplexité du temps, à l'avantaige, assurance et pacification de nostre religion*.

(73) A. VAN DER LEM, "Willem van Oranje en de doopsgezinden", *op. cit.*, p. 54-61.

hij voerde de akkoorden van 23 augustus uit, de harde geloofsvervolging was contraproductief en de algemene oplossing lag in de eerder gevraagde bijeenroeping van de Staten-Generaal.

Daarna werd Oranje weggemanoeuvreed uit Antwerpen en schreef hij tot kerstmis nog maar vier brieven naar de landvoogdes⁽⁷⁴⁾. Toch probeerde Oranje op andere fronten steun te werven na de Beeldenstorm. Enerzijds poogde hij vergeefs Egmont en Horn te overtuigen tot militaire actie, waarbij de argumenten tegen de geloofsvervolging op het achterplan geraakten. De prins benadrukte het feit dat de koning de aristocratie verantwoordelijk stelde voor de Beeldenstorm, evenals de dreiging tegen hun stand, positie en persoon. Tegelijkertijd stond hij zelf een nieuwe staatsvorm voor met de adel als aanvoerder⁽⁷⁵⁾. Anderzijds ronselde Oranje steun bij de Duitse vorsten om dit te realiseren. Zo benaderde hij zijn schoonbroer, de lutherse Günther van Schwarzburg, Willem van Hessen en diens vader Filips, opnieuw gebruik makend van elementen uit de Zwarte Legende en de angst voor Spaans-pauselijke allianties na Bayonne⁽⁷⁶⁾. Bij protestantse rijksvorsten beklemtoonde hij het gevaar van de geloofsvervolging, daarin geholpen door het feit dat zij op de rijksdag van Augsburg net de keizer voor bemiddeling in deze kwestie hadden gevraagd. Daarnaast polste de prins tevens de katholieke vorsten Willem van Gulik-Kleef en Hendrik de jongere van Brunswijk-Lüneburg, neef en concurrent van de bovenvermelde Erik van Brunswijk. Tegenover hen primeerde vooral de angst voor de “Spaanse inquisitie” en een Spaans complot⁽⁷⁷⁾. In deze urgente periode ging Oranje dus voor het eerst tegenover Duitse heren de geloofsvervolging benoemen als ‘de inquisitie’, om de negatieve connotatie en geruchten geassocieerd met de term optimaal uit te buiten.

In november-december 1566 probeerde Willem van Oranje tegenover meerdere lutherse vorsten medelijden op te wekken voor de in de Nederlanden vervolgte ‘christenen’, maar hij antwoordde terughoudend op de vraag om zich te bekeren tot het lutheranisme⁽⁷⁸⁾. Op 26 november 1566 stuurde hij brieven naar August van Saksen, Willem en Filips van Hessen met de vraag te gaan bemiddelen bij keizer Maximiliaan II en Filips II, om de geloofsvervolging te stoppen. Hij suggereerde wel dat de protestantse vorsten moesten tussenkomen bij een militair optreden van de koning waarover de eerste geruchten reeds

(74) Oranje aan Margaretha van Parma, 31 oktober 1566, WvO 6884, *cf.* GACH., *Cor.*, II, p. 264-266; Oranje aan Margaretha van Parma, 20 november 1566, WvO 6919, *cf.* GACH., *Cor.*, II, p. 282-284; Oranje aan Margaretha van Parma, 1 december 1566, WvO 6922, *cf.* GACH., *Cor.*, II, p. 289-292; Oranje aan Margaretha van Parma, 27 december 1566, WvO 6930, *cf.* GACH., *Cor.*, II, p. 304-306.

(75) L. GEEVERS, *Gevallen vazallen, op. cit.*, p. 168-169. Toch weigerde eerst Egmont, daarna Horn dit voorstel, in het grootste geheim gedaan op het kasteel van de heer van Paddeschoot in Dendermonde, Leo BRUYNICKX, *Dendermonde, geschiedenis, gebouwen, folklore*, Dendermonde, Bruyninx en Roose, 1965, p. 134-135.

(76) Van de versie aan Willem van Hessen is een contemporaine kopie bewaard: Oranje aan Willem van Hessen, 31 augustus 1566, WvO 152. De andere bestemmelingen staan vermeld in de minuutversie aan de heer van Brunswijk: Oranje aan Hendrik de jongere van Brunswijk-Lüneburg, 31 augustus 1566, WvO 484, *cf.* GROEN, *Archives*, II, p. 261-265.

(77) M. WEIS, “Die Inquisition in den Spanischen Niederlanden”, *op. cit.*, p. 101-111.

(78) Oranje aan Willem van Hessen, 5 november 1566, WvO 1260, *cf.* GROEN, *Archives*, II, p. 450-459.

circuleerden: “*geschrey... das die Kön. Matt. mit aller gewald herausser kommen und alle Relligionen die mit der Römischen nit übereinkommen, ausrotten und vordilgen [verdelgen] wolle*”⁽⁷⁹⁾. In de door Guillaume Groen van Prinsterer gebruikte versie van de brief aan Hessen maakte de prins gewag van hoe de afgeschafte *Inquisition*, de voor de Nederlanden specifieke inquisiteursfunctie dus, niet tot minder felle vervolgingen leidde. Groen van Prinsterer gebruikte hiervoor één van de minuutvormen uit het koninklijk huisarchief in Den Haag. Oranje liet in de uiteindelijk verstuurd brieven aan Hessen en Saksen bewaard in de archieven in Marburg en Dresden echter bewust de term ‘inquisitie’ achterwege. Daaruit bleek nogmaals hoe ‘de inquisitie’ tegenover Duitse vorsten vooral als propagandaterm diende, niet als aanduiding van een bepaalde functie of onderdeel van geloofsvervolging. Filips II en Margaretha van Parma voerden bij de Duitse vorsten bovendien een campagne tegen de geruchten over ‘de inquisitie’, door ze als valse informatie vanwege de malcontente adel in de Nederlanden af te doen⁽⁸⁰⁾.

De correspondentie bevestigt zo nogmaals Geevers’ stelling dat Oranje na de val van het triumviraat volop inzette op zijn Duitse contacten⁽⁸¹⁾. Op 1 december 1566 deed Oranje nogmaals een propaganda-offensief bij nieuwe Duitse correspondentiepartners: Christof van Württemberg, Karel van Baden-Durlach, Wolfgang van de Palts-Zweibrücken en Frederik III van de Palts⁽⁸²⁾. Hij gebruikte hierbij slechts het woord “mandaten” als aanduiding van de geloofsvervolging, om zo geen voer te geven aan de beschuldigingen van valse informatie over ‘de inquisitie’. Toch suggereerde Oranje openlijk om in de Nederlanden tot een oplossing zoals in het Heilig Roomse Rijk te komen. Zoals in de brieven van 26 november probeerde hij overigens de vervolging van zowel lutheranen als calvinisten aan te tonen. De prins sprak namelijk weer over de religieuze kwestie als een ‘dekmantel’ voor Filips II om de Nederlanden te onderwerpen. Hij hoopte met andere woorden op militaire bijstand van de Duitse prinses indien nodig. Daarom diende ‘de inquisitie’ als argument voornamelijk om oppositie rond het gevaarlijke en opgelegde Spaanse beleid te verenigen, in plaats van de verdelende kwestie van geloof als centrale factor naar voren te schuiven⁽⁸³⁾. Enkel met binnenlandse en internationale, katholieke en lutherse steun, kon het zwaartepunt van het bestuur, via een Staten-Generaal, terug naar de Nederlandse adel worden verschoven.

(79) Oranje aan August van Saksen, 26 november 1566, WvO 156, cf. GROEN, *Archives*, II, p. 482-486; Oranje aan Filips van Hessen, 26 november 1566, WvO 1051. Een andere versie van deze brief is uitgegeven in GROEN, *Archives*, II, p. 487-488; Oranje aan Willem van Hessen, 26 november 1566, WvO 4159.

(80) M. WEIS, *Les Pays-Bas espagnols*, op. cit., p. 255-258.

(81) L. GEEVERS, *Gevalen vazallen*, op. cit., p. 169.

(82) Oranje aan Christof van Württemberg, Frederik III van de Palts, Karel van Baden en Wolfgang van de Palts, 1 december 1566, WvO 3989, cf. GROEN, *Archives*, II, p. 498.

(83) F. DEEN, *Anna van Saksen*, op. cit., p. 127-133; A. DUKE, “In Defence of the Common Fatherland”, op. cit., p. 234-238.

Eed en Alva

Vanaf januari 1567 kwamen de argumenten tegen de inquisitie weer op de voorgrond in de correspondentie van Oranje. De eerste reden hiervoor lag bij de bevestiging van de komst van Alva als kapitein-generaal van een strafexpeditie naar de Nederlanden ⁽⁸⁴⁾. Alva had in het Heilig Roomse Rijk een bijzondere kwalijke reputatie bij de protestanten, omdat hij mee de nederlaag van het opstandige Schmalkaldische Verbond had bewerkt in 1548 in Mühlberg. Hij had dus de traditionele bestemmingen van Oranjes brieven had verslagen. Vanaf februari schreef de prins aan zijn broer Jan dat door Alva's komst 'de inquisitie' en de 'mandaten' "*nog vill scharffer und strenger, als zuvorn*" zouden worden. Hij stelde de hertog toen nog niet voor als het grote genie achter 'de inquisitie', of omgekeerd als de slaaf van de Raad van Beroerten, zoals in latere propaganda in de Republiek. De prins representeerde de hertog wel als een marionet van de koning voor de bewerkstelling van Spaanse heerschappij over de Nederlanden, daarbij handig gebruik makend van de slechte reputatie van Alva in het Heilig Roomse Rijk ⁽⁸⁵⁾.

Daarnaast ageerde Oranje tegen de eis van een nieuwe eed van trouw voor lokale en provinciale gezagsdragers, waartoe de landvoogdes op 3 januari had beslist op aansturen van Viglius, de voorzitter van de Geheime Raad. De nieuwe eed van trouw beschouwde de prins als 'de effectieve invoering van de inquisitie', omdat die gelijkstond aan de erkenning van de Tridentijnse geloofsbelijdenis, met als gevolg het monopolie van het katholieke geloof. Jan van Nassau moest hieromtrent zelfs persoonlijk bij Willem van Hessen langsgaan ⁽⁸⁶⁾. Vanaf de zomer van 1566 werd hij namelijk net zoals Lodewijk ingeschakeld om Duitse steun te verwerven ⁽⁸⁷⁾. Oranjes oproep leidde tot de fameuze ambassade van lutherse vorsten bij Margaretha van Parma, bestudeerd door Monique Weis. De ambassadeurs beschouwden de troebelen niet als 'rebellie', maar als het gevolg van woede over het geweld en de Spaanse inquisitie, waaruit toch enigszins het succes van Oranjes stemmingmakerij bleek. Zij pleitten bijgevolg voor de invoering van de Vrede van Augsburg in de Nederlanden om de vervolgingen te doen stoppen. Toch wilden ze ook verdere toegevingen verhinderen aan calvinisten, zoals die van Oranje in Antwerpen net na de Beeldenstorm. Hoewel het lutherse gezantschap reeds op 17 februari 1567 aankwam, ontving de landvoogdes hen pas op 19 mei om hen nadien onverrichtter zake huiswaarts te sturen ⁽⁸⁸⁾.

(84) O. MÖRKE, *Wilhelm von Oranien*, op. cit., p. 130; L. GEEVERS, *Gevallen vazallen*, op. cit., p. 170-171.

(85) Oranje aan Jan van Nassau, 2 februari 1567, WvO 5177, cf. GROEN, *Archives*, III, p. 26-31; Oranje aan August van Saksen, 2 februari 1567, WvO 162; Oranje aan Willem van Hessen, 2 februari 1567, WvO 1128; F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, op. cit., II, p. 852-853; O. MÖRKE, *Wilhelm von Oranien*, op. cit., p. 127-128.

(86) Oranje aan Jan van Nassau, 2 februari 1567, WvO 5177, cf. GROEN, *Archives*, III, p. 26-31; Oranje aan August van Saksen, 2 februari 1567, WvO 162; Oranje aan Willem van Hessen, 2 februari 1567, WvO 1128; F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, op. cit., II, p. 852-853; O. MÖRKE, *Wilhelm von Oranien*, op. cit., p. 127-128.

(87) F. DEEN, *Anna van Saksen*, op. cit., p. 127-133.

(88) Monique WEIS, "La Paix d'Augsbourg de 1555: un modèle pour les Pays-Bas ? L'ambassade des princes luthériens allemands auprès de Marguerite de Parme en 1567", in Jean-Marie CAUCHIES, ed., *Entre royaume et Empire: frontières, rivalités, modèles*,

De brieven van Oranje werden scherper van toon tijdens deze periode. Hij benoemde op 21 februari 1567 de overwinningen op protestantse legers als het "tiranniseren" ten voordele van de "papistische religie"⁽⁸⁹⁾. Zonder vermelding van 'de inquisitie', beschreef hij de troepenlichtingen van Alva als de volgende stap in het plan naar complete onderwerping van de Nederlanden. Hij sprak namelijk over de schending van "*die freyheitt disser länden lieb ist*". Op 9 april 1567 bouwde hij dit discours verder uit in brieven naar Saksen en Hessen⁽⁹⁰⁾. De "nieuwe en ongewone" eed, alsook de praktijken van "de inquisitie" schonden zijn persoonlijke vrijheden en die van de onderdanen. Opnieuw verbond hij de eed met 'de inquisitie', want beide vielen onder de noemer van het grote complot om de Nederlanden te onderwerpen, dat met de komst van Alva tot voltooiing zou komen. De angst voor het complot en de uitbreiding van de (Spaanse) Inquisitie nam met de komst van Alva eveneens toe in het Heilig Roomse Rijk⁽⁹¹⁾. Oranje riep dan ook letterlijk op om de protestanten van de Nederlanden te redden. Omwille van deze radicale boodschap stelde hij de brieven van 21 februari en 9 april 1567 op in cijferschrift.

Waar de graven van Egmont en Horn de nieuwe eed intussen aflegden, verklaarde Oranje de eed "*ohn verletzung unserer eheren und gewiszen*" niet te kunnen zweren. Hij wachtte de komst van Alva niet af en ontvluchtte op 22 april 1567 de Nederlanden naar het familieslot in Dillenburg⁽⁹²⁾. Tegenover Margaretha van Parma stelde hij onmogelijk te worden verplicht om zaken te doen tegen zijn geweten of tegen de dienst voor de koning en de Nederlanden⁽⁹³⁾. Bovendien was de eed volgens Oranje een 'nieuwigheid' (*nouvelité*). De geloofskwestie kwam niet expliciet ter sprake, maar zat ongetwijfeld onder de "*beaucoup d'autres raysons*". Zijn vertrek en ontslag zouden slechts duren tot de komst van de koning naar de Nederlanden, waarop Oranje zijn goede trouw en daden zou kunnen uitleggen. Tegenover Saksen en Hessen daarentegen verantwoordde hij zijn daden met de elementen die de maanden ervoor aan bod kwamen: 'de inquisitie' en de nieuwe eed schonden 'de vrijheden' van de Nederlanden en waren een dekmantel voor een regime van 'tirannie'⁽⁹⁴⁾. Op die manier legitimeerde hij zijn optreden als loyaal, legitiem en in dienst van de vorst.

Neuchâtel, Centre européen d'Études bourguignonnes, 2002 (Publications du Centre européen d'Études bourguignonnes (XIVe-XVIe s.), 42), p. 91-94; M. WEIS, *Les Pays-Bas espagnols, op. cit.*, p. 268-270; O. MÖRKE, *Wilhelm von Oranien, op. cit.*, p. 135.

(89) Oranje aan Willem van Hessen, 21 februari 1567, WvO 1130.

(90) Oranje aan Willem van Hessen, 9 april 1567, WvO 174, cf. GROEN, *Archives*, III, p. 54-60; Oranje aan August van Saksen, 9 april 1567, WvO 175; O. MÖRKE, *Wilhelm von Oranien, op. cit.*, p. 135.

(91) M. WEIS, "Die inquisition in den Spanischen Niederlanden", *op. cit.*, p. 108-110.

(92) L. GEEVERS, *Gevallen vazallen, op. cit.*, p. 170-174; O. MÖRKE, *Wilhelm von Oranien, op. cit.*, p. 134.

(93) Oranje aan Margaretha van Parma, 6 maart 1567, WvO 1251, cf. GROEN, *Archives*, III, p. 46-48.

(94) Oranje aan Willem van Hessen, 11 mei 1567, WvO 1133; Oranje aan August van Saksen, 21 mei 1567, WvO 176, cf. Petrus J. BLOK, *Verslag aangaande een onderzoek in Duitschland naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, 1886-1887*, I, Den Haag, Algemeene Landsdrukkerij, 1888, p. 76-81.

De prins zocht in november en december herhaaldelijk contact met Saksen, onder andere via Hessen. Omwille van hun wegeringen tot ontmoeting benaderde de prins hem op 24 december 1567 nogmaals in de trant van de hierboven besproken brieven. Hierbij schreef hij zich in het familieslot *noch ein zeitlang stillschweigend* [stilzwijgend] te houden, wachtend op een *besserer gelegenheit*⁽⁹⁵⁾. In deze brief liet hij opnieuw Alva achterwege, wat danig verschilt met de manier waarop hij maanden later, op 29 februari, aan koningin Elisabeth I van Engeland schreef. Tegenover haar vermeldde hij ‘de inquisitie’ niet, maar duidde hij Alva aan als de grote schuldige van de ‘schending’ van de privileges in de Nederlanden⁽⁹⁶⁾. Na de arrestatie van Egmont en Horn door de nieuw opgerichte Raad van Beroerten bleef Oranje in de briefwisseling toch stil hierover; hij toonde niet meteen collegialiteit als ‘confrère’ in de Orde van het Gulden Vlies. Waarschijnlijk had hij toen zijn vermoedens bewaarheid zien worden en beschouwde hij elke kans op een vreedzame oplossing als verloren, waardoor enkel gewapend verzet als mogelijkheid overbleef⁽⁹⁷⁾.

Eerste Apologie

In 1568 schreef Willem van Oranje, samen met zijn *spindoctors*, meerdere verantwoordingsbrieven en pamfletten over de positie waarin hij door zijn vlucht was beland. Dat deed hij naar aanleiding van zijn veroordeling door de Raad van Beroerten, met de verbeurdverklaring van zijn goederen tot gevolg⁽⁹⁸⁾. Hij wilde daarmee de beschuldigingen van majesteitsschennis weerleggen, maar eveneens internationale steun voor zijn militair verzet verwerven⁽⁹⁹⁾. Misschien minder gekend is zijn formele antwoord van 3 maart 1568 aan de procureur-generaal van de Raad van Beroerten, een brief die ook in de *Apologie* van april verscheen⁽¹⁰⁰⁾. Geheel zoals voordien in zijn correspondentie met de koning, vermeldde de prins ‘de inquisitie’ niet, maar klaagde hij ditmaal het gedrag van de almachtige ‘rechters’ van de Raad van Beroerten aan, zoals Alva. Zij gebruikten volgens hem religie en rebellie als een voorwendsel om de privileges, wetten en gewoonten van de Nederlanden aan te tasten. Oranje stelde bovendien dat de ‘slechte adviseurs’ onterechte

(95) Oranje aan August van Saksen, 6 november 1567, WvO 190; Oranje aan Willem van Hessen, 15 november 1567, WvO 1165, cf. GROEN, *Archives*, Supplément, p. 71-72; Oranje aan August van Saksen, 19 november 1567, WvO 192; Oranje aan August van Saksen, 24 december 1567, WvO 197, cf. GROEN, *Archives*, III, p. 141-151.

(96) Oranje aan Elisabeth I, 29 februari 1568, WvO 7908, cf. Joseph M.B.C. KERVYN DE LETTENHOVE & Louis GILLIODTS-VAN SEVEREN, eds., *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre*, Brussel, Hayez, s.d., vol. V, p. 75.

(97) K. SWART, “Wat bewoog Willem van Oranje”, *op. cit.*, p. 559-563; A. DUKE, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, *op. cit.*, p. 172.

(98) H. KLINK, *Opstand*, *op. cit.*, p. 286 en vooral R. VAN STIPRIAAN, “Words at War”, *op. cit.*

(99) M. VAN GELDEREN, *The Political Thought*, *op. cit.*, p. 120; Pieter A.M. GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, Utrecht, HES uitgevers, 1983 (HES historische herdrukken, 3), p. 26.

(100) Oranje aan procureur-generaal van de Raad van Beroerten, 3 maart 1568, WvO 1193.

beschuldigingen aan zijn adres aan de koning hadden bezorgd. In zijn kritiek op Alva en de Raad van Beroerten parafraseerde hij zo zijn eerder beklag over slechte adviseurs zoals Alva en Granvelle⁽¹⁰¹⁾.

Het was Willem van Hessen die bij Oranje aandrong om een verantwoording te schrijven. Verschillende Duitse vorsten en de keizer van het Heilig Roomse Rijk achtten een verdediging immers noodzakelijk, aangezien zij ook zelf 'rebellie' van hun onderdanen probeerden te vermijden⁽¹⁰²⁾. Hessen en de prins overlegden in hun briefwisseling zelfs over de inhoud, meer bepaald of het pamflet al dan niet tegen de koning moest zijn gericht⁽¹⁰³⁾. Uit de omvang van de *Apologie*, 216 folio's, bleek dat dit pamflet op een beperkt geletterd en opgeleid publiek was gefocust⁽¹⁰⁴⁾. Via deze (later eerst gebleken) *Apologie* kreeg Oranje de kans om zijn zaak uitgebreid te legitimeren, maar eveneens bondgenoten of bemiddelingspartners te interesseren. Zo beloofde hij bijvoorbeeld exemplaren aan koningin Elisabeth I, Hessen, Saksen, en voegde hij in augustus 1568 een gedrukte *Justification* toe bij een brief aan de keizer⁽¹⁰⁵⁾. Het is wel opvallend dat alleen meerdere Nederlands- en Franstalige versies zijn bewaard⁽¹⁰⁶⁾. De afwezigheid van Duitstalige versies van het volledige pamflet lijkt vreemd, zeker met de kritische argumentatie tegenover de vervolgingen, inclusief de zinspeling op een pauselijk complot. Mogelijk liet Oranje alleen korte pamfletten in het Duits op te stellen, zoals de *Entschuldigung*, waarvan het ontwerp van 21 maart 1568 dateerde⁽¹⁰⁷⁾. Daarnaast verscheen in juli 1568 de *Bekentnus* door Johann Meixner, waarvan *Verklaers ende utschrift* of *Verklaringhe* de Nederlandstalige vertaling was⁽¹⁰⁸⁾.

(101) Oranje aan procureur-generaal van de Raad van Beroerten, 3 maart 1568, WvO 1193: "*ledict Ducq d'Alve ne s'etend arrester à aucuns contractz, obligations, loix, droictz, et coustumes...*".

(102) Nicolette MOUT, "Het intellectuele milieu van Willem van Oranje", in *BMGN*, dl. 99, 1984, 4, p. 615; P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse Opstand, op. cit.*, p. 26.

(103) Oranje aan Willem van Hessen, 24 februari 1568, WvO 1189; Oranje aan Willem van Hessen, 15 maart 1568, WvO 1198; Oranje aan Willem van Hessen, 14 april 1568, WvO 5941.

(104) P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse Opstand, op. cit.*, p. 28.

(105) Oranje aan Willem van Hessen, 14 februari 1568, WvO 5676; Oranje aan August van Saksen, 14 februari 1568, WvO 10055; Oranje aan Elisabeth koningin van Engeland, 29 februari 1568, WvO 7908; Oranje aan Maximiliaan II keizer van het Heilig Roomse Rijk, 12 augustus 1568, WvO 12633.

(106) Volgens van Gelderen was de Franstalige versie door Theodore Béza geschreven, maar dit is betwist, M. VAN GELDEREN, *The Political Thought, op. cit.*, p. 120; Paul-Alexis MELLET, *Les traités monarchomaques: confusion des temps, résistance armée et monarchie parfaite, 1560-1600*, Genève, Librairie Droz, 2007 (Travaux d'humanisme et Renaissance, 434), p. 406-407 (n. 133); Willem VAN ORANJE, *La justification du prince d'Oranges contre les faulx blasmes que ses calumnieurs taschent à luy imposer à tort*, s.n., s.l., april 1568 (Gent, Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent, Ti 82, USTC 75875).

(107) H. KLINK, *Opstand, op. cit.*, p. 336-350

(108) Willem VAN ORANJE, *Bekentnus der durchleuchtigesten hochgebornen Fuersten und Herren, Herren Wilhelm Printz zu Uranien sampt andern irer F.G. mitverwandten defension und nothwehr wider des Duca de Alba Unchristliche unnd unerhoerte verfolgung gegen alle stendt der Niderlanden tyrannischer wise geuebet*, s.n., s.l., juli 1568 (Gent, Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent, Meul. 008667, USTC 615686); Willem VAN ORANJE, *Verklaers ende utschrift des vorsten ende heeren, heer Willem, prince van Orangien etc ende zijner excellentien nootsakelicke defensie teghen den duca de Alba*

In het discours van de *Apologie* zijn eveneens invloeden van andere auteurs op te merken. Van Wesembeke, een voormalig stadspensionaris van Antwerpen en één van de nieuwe vertrouwelingen van Oranje, sprak al in publicaties van 1565-1566 over de geschonden vrijheden en privileges van de Nederlanden⁽¹⁰⁹⁾. Dat verbond hij vervolgens met het plan van Granvelle en zijn gevolg om de Nederlanden in slavernij te brengen, een opvallend aspect in Oranjes *Apologie*. In de literatuur bestaat bovendien consensus over de medewerking van calvinistisch denker Hubert Languet⁽¹¹⁰⁾. Naast de invloed van deze twee auteurs is niet geweten of nog andere *spindoctors* aan het pamflet hebben bijgedragen. Zo stond de prins al sinds 1565 in contact met Filips van Marnix van Sainte-Aldegonde, de neef van Jacob van Wesembeke, die evenzeer beargumenteerde dat de strenge religieuze vervolgingen de privileges van de Nederlanden aantastten. Marnix ontwikkelde daarenboven een theorie over het recht om hiertegen in verzet te gaan, gebaseerd op calvinistisch verzetsrecht⁽¹¹¹⁾.

De prins was zelf sterk betrokken bij de redactie van de *Apologie*, waarin hij verder bouwde op het discours dat hij de voorgaande jaren had ontwikkeld⁽¹¹²⁾. De tekst bevatte vooral grote overeenkomsten met de besproken brieven van mei 1567 aan Willem van Hessen en August van Saksen, waarbij hij eveneens de problemen van de voorbije jaren chronologisch behandelde⁽¹¹³⁾. Hij duidde de schending van de *vrijheden ende liberteyten* van de Nederlanden door ‘de inquisitie’ onder leiding van enkele ‘vreemdelingen’ aan als de oorzaak van de onrust⁽¹¹⁴⁾. Net zoals in 1567 sprak hij over ‘de inquisitie’ als een deel van een groot complot om de Nederlanden in slavernij aan de pauselijke krachten te onderwerpen⁽¹¹⁵⁾. In de *Apologie* benoemde hij echter expliciet kardinaal Granvelle en de hertog van Alva als de hoofdrolspelers in die samenzwering. Hij benadrukte alweer de misleiding van de koning door slechte raadgevers, om Filips II buiten schot te houden. Volgens de prins begon de onrust in de Nederlanden door Granvelle: “*hielen de Cardinael met synen aenhangers ende den Inquisiteurs niet op van hen vervolgingen ende listighe practijcken*

ende zijne grouwelijcke tyrannys, Keulen, Gottfried Hirtshorn, juli 1568 (Gent, Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent, Meul. 189, USTC 411058); R. VAN STIPRIAAN, “Words at War”, *op. cit.*, p. 337-341; K. SWART, “Wat bewoog Willem van Oranje”, *op. cit.*, p. 565.

(109) M. VAN GELDEREN, *The Political Thought*, *op. cit.*, p. 116-119.

(110) *Ibid.*, p. 120; P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse Opstand*, *op. cit.*, p. 27-28; N. MOUT, “Het intellectuele milieu”, *op. cit.*, p. 616.

(111) O. MÖRKE, *Wilhelm von Oranien*, *op. cit.*, p. 134, 141; M. WEIS, *Philippe de Marnix*, *op. cit.*, p. 10-15; H. KLINK, *Opstand*, *op. cit.*, p. 196-198.

(112) M. VAN GELDEREN, *The Political Thought*, *op. cit.*, p. 122; R. VAN STIPRIAAN, “Words at War”, *op. cit.*, p. 337-342; N. MOUT, “Het intellectuele milieu”, *op. cit.*, p. 616-617.

(113) Oranje aan Willem van Hessen, 11 mei 1567, WvO 1133; Oranje aan August van Saksen, 21 mei 1567, WvO 176.

(114) Willem van ORANJE, “Verantwoordinghe, des Princen van Oraengien”, in Magdalena G. SCHENK, ed., *Prins Willem van Oranje. Geschriften van 1568*, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1933, p. 39-40 : *voor de bewaring ende onderhout van den vrijheden ende liberteyten*; ORANJE, *La justification*, *op. cit.*, p.12 : *que lesdicts Pays estoient sur tout jaloux de la conseruation des libertez et franchises...*

(115) ORANJE, “Verantwoordinghe, des Princen”, *op. cit.*, p. 44: Bijvoorbeeld: *Het volt oock nam tselve te wesen eenen warachtigen wech ende middel om alle vrijheden, voordelen ende Privilegien te niete te doen, de Inquisitie inne te brengen, de oude straffe der Placaten te vernieuwen ende hen der slavernije van den gheestelijcken te onderwerpen.*

dies het volck seer mordde"⁽¹¹⁶⁾. Granvelle werd er de zondebok, als "vyandt van alle vrijheden, voordeelden ende Privilegien,... ende voorderer der Inquisitien ende executien der Placcaten"⁽¹¹⁷⁾... "Daarenboven duidde Oranje de kardinaal zelfs aan als een pion van de inquisitie: "de Inquisitie ende inbrenginge van haren nieuwen Bisschop"[in Antwerpen, dus Brabant]⁽¹¹⁸⁾.

De prins verbond Granvelle, 'de inquisitie' en 'de Mandaten' eveneens in andere gedrukte publieke vlugschriften, in plaats van in geruchten, mondelinge overdracht of schriftelijke correspondentie zoals voordien⁽¹¹⁹⁾. In de *Apologie* ging hij echter verder op het inquisitie-thema door dit met het Concilie van Trente te linken. Door de afkondiging ervan kregen volgens hem "den Inquisiteurs ende Kettermeesters... de macht ende autoriteyt die hen na den geestelijcken ende wereltlijcken Rechten toebehoorde"⁽¹²⁰⁾. Overigens nuanceerde hij nu zelf de geruchten met betrekking tot de invoering van de Spaanse Inquisitie, wijzend op de reeds bestaande 'inquisitie' en nieuwe "Visitatie[s]" van Trente als "de oorsake van allen den onrusten". Op die manier stelde hij de Tridentijnse decreten met de 'bijhorende inquisitie' voor als een manier om de Nederlanden aan de paus te onderwerpen. 'De inquisitie' werd dus gerepresenteerd als een middel van 'slechte adviseurs' van de koning om de 'vrijheid' van de Nederlanden en haar inwoners aan te tasten. Hiermee worden de opvattingen van Swart en Duke bevestigd dat Oranje de hele zaak niet zozeer voorstelde als een religieuze kwestie, maar als een onrechtmatige schending van rechten, privileges en wetten van 'zijn' vaderland⁽¹²¹⁾. Zowel voor de Duitse lutherse vorsten als voor een groot deel van de bevolking kon dit zorgvuldig georkestreerde 'politieke verhaal' echter niet opwegen tegen de groeiende religieuze verdeeldheid en de groeiende repressie.

Besluit

Edzo Hendrik Waterbolk en Nicolette Mout hebben eerder getoond hoe Willem van Oranje aan de vooravond van de Opstand balanceerde tussen een pacifistisch 'Erasmianisme' en een pragmatisch 'Machiavellisme'⁽¹²²⁾.

(116) *Ibid.*, p. 41-42.

(117) *Ibid.*, p. 43.

(118) *Ibid.*, p. 47.

(119) In juli verscheen *Verklaers ende uitschrift* in het Nederlands, Frans, Duits en een Engelse piraatdruk: ORANJE, *Verklaers ende uitschrift*, op. cit., uitgegeven in: Willem VAN ORANJE, "Verklaringhe ende uitschrift", in SCHENK, op. cit., p. 99-116; Willem VAN ORANJE, *Rescript et declaration contenant l'occasion de la defense inevitable de son excellence, contre l'horrible tyrannie du duc d'Alba*, s.n., s.l., juli 1568 (Den Haag, Koninklijke bibliotheek, Knuttel 165, USTC 4052); ORANJE, *Bekentnus der durchleuchtigesten*, op. cit.; ORANJE, *A declaration and publication of the most worthy Prince of Orange, contaynyng the cause of his necessary defence against the Duke of Alba*, Londen, John Daye, juli 1568 (Londen, British Library, 1313.a.5., USTC 506846).

(120) ORANJE, *Verantwoordinghe, des Princen*, p. 52-53.

(121) K. SWART, "Wat bewoog Willem van Oranje", op. cit., p. 563-567; A. DUKE, "In Defence of the Common Fatherland", op. cit., p. 233-238.

(122) Edzo Hendrik WATERBOLK, "L'érasmianisme de Guillaume d'Orange", in ID., *Verzamelde opstellen*, Amsterdam, 1981, 84-93; N. MOUT, "Het intellectuele milieu", op. cit., p. 615; EAD., "Erasmianism in Modern Dutch Historiography", in EAD., Heribert SMOLINSKY & Johannes TRAPMAN, eds., *Erasmianism: Idea and Reality*, Amsterdam, 1997, p. 189-199, 192.

Ook deze bijdrage onderstreepte hoe de prins ‘pragmatisch’ in verschillende contexten een andere argumentatie hanteerde om zo steun voor zijn gematigde positie en later verzet te verwerven. Net als anderen zocht hij een ‘via media’ in de godsdienstkwesitie, maar eerder dan zich meteen voor een positieve formulering van religieus pluralisme uit te spreken, zou hij zich vooral van argumenten tegen ‘de inquisitie’ bedienen. Uit de briefwisseling voorafgaand aan 1568 bleek vooral hoe voorzichtig of ‘bedekt’ de prins aanvankelijk zijn protest tegen de geloofsvervolging kaderde. Daarbij formuleerde hij steeds argumenten tegen de bestaande situatie van religieuze repressie en verdedigde hij voornamelijk een Staten-Generaal als oplossing voor dit probleem. Hij ging daarbij niet over tot steunbetuigingen voor de Vrede van Augsburg, ondanks verzoeken door lutherse vorsten, of voor de Franse pacificatie-edicten. Vanuit deze defensieve houding kon de prins gemakkelijk het inquisitie-thema aansnijden, en koppelde hij er naargelang van de omstandigheden steeds een andere inhoud aan: voor 1564 was Granvelle met diens ‘mandaten’ de aanstoker van de inquisitie, vanaf 1565 verbond hij de inquisitie met de reeds bestaande plakaten, daarna met de pas afgekondigde Tridentijnse decreten en ten slotte in 1567 met de nieuwe eed en de komst van Alva. De reeds eerder op het Europese continent circulerende Zwarte Legende over de inquisitie bereikte zo in de Nederlanden haar volle kracht. Slechts met zijn godsdienstakkoord op 2 september 1566 waarbij hij plaatsen toewees aan katholieken, lutheranen en calvinisten, maakte de prins een *statement* voor religieuze co-existentie, maar na zijn vlucht zou hij zijn toon weer afzwakken en volop inzetten op steun voor een veldtocht, waarbij hij zijn verzet hoofdzakelijk ‘politiek’ zou kaderen.

Willem van Oranje sneed dus eerst aarzelend, maar dan toch steeds vaker het thema van de ‘inquisitie’ aan in zijn brieven. Dat deed hij eerst bij correspondenten in het Heilig Roomse Rijk en vervolgens bij bestemmingen in de Nederlanden, waarbij de prins zijn registers van beklag of verzet handig aanpaste. Daarbij zette hij de term ‘inquisitie’ anders in volgens de bestemming van de brief. Waar hij in brieven naar de Spaans-Habsburgse zijde zich als loyale opposant profileerde, zou hij bij diens Duitse correspondenten vaak de bestaande Zwarte Legende over de angst van de Spaanse inquisitie en het Spaans-pauselijke wereldcomplot uitbuiten en de eventuele militaire steun van Brunswijk aan Filips II. Ook schreef de prins vooral over ‘mandaten’ omdat de nadruk daar meer op de vervolging van protestanten lag. Dit kwam voort uit diens eigen transregionale dynastieke strategie, waarbij hij zijn eigen positie en reputatie wilde verstevigen als *pater familias* van Nassau, gehuwd met een Duitse edeldame van Saksen, wat botste met de centraliserende en intransigente politiek van Filips II. Toch had Oranje geen ongelijk bij het aanvoelen van de steeds toenemende greep van de Spaanse koning op het beleid van de Nederlanden, die daarbij weinig rekening hield met de rol van de hoge adel en haar grensoverschrijdende belangen.

Zo schetst deze bijdrage bovenal de oorsprong van de passages over de ‘inquisitie’ in Oranjes eerste *Apologie* van 1568, en de bekendere variatie daarop in de *Apologie* van 1581. Deze passages droegen sterk bij tot de creatie van de Zwarte Legende over zowel het regime van Filips II in de Nederlanden als de Spaanse aanwezigheid in de vroegmoderne wereld; daarnaast creëerden ze de mythe alsof de Spaanse Inquisitie zelf actief zou zijn in de Nederlanden,

wat reeds zou besloten zijn tijdens de achterkamerpolitiek van de Vrede van Le Cateau-Cambrésis in 1559. Vele argumenten uit de klachtbrieven en verweerschriften van Oranje zijn uiteindelijk in de internationale literatuur over de geloofsvervolging in de Nederlanden opgenomen, alsof de Spaanse inquisitie in de Nederlanden actief was met Granvelle of Alva als aanstoker. Geruchten werden zo voor waar aangenomen, maar een hele trits onderzoekers heeft sindsdien vele van de door Oranje verspreide geruchten eerder ontkracht. Dat neemt niet weg dat de 'mythe' van 'de (Spaanse) inquisitie' bijdroeg tot de polarisering aan de vooravond en het begin van de Opstand, en dat zowel de angst voor de geloofsvervolging als de gevolgen van die repressie in de Nederlanden tastbaar waren⁽¹²³⁾.

SAMENVATTING

Tom DERVEAUX & Violet SOEN, *Tegen 'de inquisitie'. Willem van Oranje en diens vroege propaganda tegen de geloofsvervolging in de Habsburgse Nederlanden (1559-1568)*

Deze bijdrage schetst de oorsprong en de genese van de passages over de 'inquisitie' in de eerste *Apologie* van Willem van Oranje uit 1568. Voor de reconstructie van diens politieke en religieuze propaganda tussen 1559 en 1568 wordt de intussen digitaal beschikbare correspondentie van Oranje geanalyseerd, eerder dan het drukwerk dat Oranje liet produceren in de eerste momenten waarin hij zich als rebel zou profileren door zijn vlucht naar het Heilig Roomse Rijk. Vanuit een defensieve houding zou de prins van Oranje steeds vaker het inquisitie-thema aansnijden, eerst tegenover Duitse correspondenten, vervolgens geleidelijk sterker in de Nederlanden. Toch gebruikte hij het geladen woord steeds voor een andere inhoud: aanvankelijk was Granvelle met diens 'mandaten' de aanstoker van de inquisitie, vervolgens verbond hij de inquisitie met de reeds bestaande plakkaten, daarna met de pas afgekondigde Tridentijnse decreten en ten slotte met de nieuwe eed en de komst van Alva. Ook blijkt dat de prins duidelijk verschillende propaganda- of verdedigingsregisters gebruikte bij verschillende correspondenten. Waar hij in brieven naar de Spaans Habsburgse zijde vaak zich als loyale opposant profileerde, zou hij bij diens Duitse correspondenten vaak de bestaande Zwarte Legende over de angst van de Spaanse inquisitie en het Spaans-pauselijke wereldcomplot uitbuiten.

Willem van Oranje – Nederlandse Opstand – Inquisitie – religieuze vervolging – elite – studies

(123) F. BEEMON, "The Myth", *op. cit.*, p. 246-263; V. SOEN, "The Council of Trent", *op. cit.*, p. 255-278.

ABSTRACT

Tom DERVEAUX & Violet SOEN, *Against 'the Inquisition'. William of Orange and his Early Propaganda against Religious Persecution in the Habsburg Netherlands (1559-1568)*.

This contribution explores the genesis of the passages about the 'Inquisition' in the first *Apologie* of William of Orange in 1568. It does so by studying the digitally available correspondence of the Prince from 1559 onwards, and thus adds to the already standing analysis of the printed apologetic pamphlets he wrote in the context of his flee to the Holy Roman Empire. From a defensive attitude, William 'the Silent' would write often about 'the Inquisition', first to his German correspondents, later also to those in the Low Countries. Even so, he used the word as a kind of 'container term', shifting the meaning according to the contemporaneous circumstances. First, he associated Granvelle and his 'mandates' to be at the origin of the Inquisition; subsequently, he connected the 'Inquisition' to the existing secular anti-heresy legislation. Afterwards, he made it a synonym for the newly promulgated Tridentine decrees, and finally, he linked the word to the newly required oath to the King and the arrival of the Duke of Alba as head of a punitive expedition. Thereby, he used different vista according to the recipients of the letters: varying on the premise of being a 'loyal opponent' towards the Spanish Habsburgs, he would use the existing Black Legend and the fear of a Spanish-Papal *Weltverschwörung* with his German correspondents.

William of Orange – Dutch Revolt – Inquisition – religious persecution – nobility – elite studies

RÉSUMÉ

Tom DERVEAUX & Violet SOEN, *Contre « l'Inquisition ». Guillaume d'Orange et les débuts de sa propagande contre la persécution religieuse dans les Pays-Bas habsbourgeois (1559-1568)*.

Cette contribution explore la genèse des passages sur l'Inquisition dans la première *Apologie* de Guillaume d'Orange, en 1568. Elle le fait en étudiant la version digitalisée, actuellement disponible, des écrits du Prince à partir de 1559 plutôt qu'à leur version imprimée dans le contexte de sa fuite vers le Saint Empire romain germanique. Guillaume « le Taciturne » produira de nombreux écrits sur l'Inquisition, en adoptant une attitude défensive, d'abord à l'intention de ses correspondants allemands, plus tard à ceux des Pays-Bas. Ce faisant, il adopte une acception générique de ce terme, déplaçant le sens selon les circonstances du moment. Il considère initialement Granvelle et ses « mandats » comme à l'origine de l'Inquisition. Il la relie ensuite à la législation anti-hérésie existante, puis aux décrets tridentins nouvellement promulgués ; enfin au nouveau serment dû au roi et à l'arrivée du duc d'Albe. De ce fait, il défend des points de vue opposés selon les destinataires de ses lettres : il se prétend « adversaire loyal » envers les Habsbourg espagnols mais, lorsqu'il s'adresse à ses correspondants allemands, il fait référence à la « Légende noire » de la terreur espagnole et à la conspiration hispano-papale de domination mondiale.

Guillaume d'Orange – Révolte des anciens Pays-Bas – Inquisition – persécution religieuse – noblesse – étude des élites

**RÉDACTION: 4, boulevard de l'Empereur,
1000 Bruxelles.**
Prière d'adresser à la Rédaction les manuscrits
et les ouvrages pour compte rendu.

**REDACTIE: 4, Keizerslaan,
1000 Brussel.**
Gelieve teksten en boeken ter recensie
aan de Redactie te zenden.

DIRECTION ET COMITÉ DE RÉDACTION - DIRECTIE EN REDACTIECOMITÉ

DIRECTION - DIRECTIE

Directeur: Michèle GALAND [Michele.Galand@ulb.be]

Conseillers/Adviseurs: Jean-Marie DUVOSQUEL [jm.duvosquel@gmail.com], Guy VANTHEMSCHE [guy.vanthsche@vub.be]

Trésorier / Penningmeester: David GUILARDIAN [dguilard@ulb.ac.be]

Secrétaire général / Secretaris-generaal: Denis MORSA [denis.morsa@gmail.com]

Webmaster: Seth VAN HOOLAND [info@rbph.bfg.be]

COMITÉ DE RÉDACTION - REDACTIECOMITÉ:

Antiquité - Oudheid

Didier VIVIERS [dviviers@ulb.be] (Monde grec - Griekse wereld)

Françoise VAN HAEPEREN [francoise.vanhaeperen@uclouvain.be] (Monde romain - Romeinse wereld)

Koen VERBOVEN [Koen.Verboven@ugent.be] (Monde romain - Romeinse wereld)

Histoire - Geschiedenis

Alain DIERKENS [Alain.Dierkens@ulb.be] (Moyen Âge - Middeleeuwen)

René VERMEIR [Rene.Vermeir@UGent.be] (Temps modernes - Nieuwe Tijd)

Jeffrey TYSENS [Jeffrey.Tyssens@vub.be] (Époque contemporaine - Hedendaagse periode)

Secrétaire / Secretaris: Christoph DE SPIEGELEER [Christoph.DeSpiegelmeer@liberas.eu]

Secrétaire / Secretaris: Nicolas SCHROEDER [Nicolas.Schroeder@ulb.be]

Bibliographie de l'Histoire de Belgique - Bibliografie van de Geschiedenis van België

Luc FRANÇOIS [Luc.Francois@UGent.be]

Sofie ONGHENA [Sofie.Ongheana@arch.be]

Langues et littératures modernes - Moderne taal- en letterkunde

Sabrina PARENT [Sabrina.Parent@ulb.ac.be] (Langues et littératures romanes - Romaanse taal- en letterkunde)

Wim VANDENBUSSCHE [Wim.Vandenbussche@vub.bew] (Langues et littératures germaniques - Germaanse taal- en letterkunde.)

**Prière d'adresser les demandes d'abonnements,
les commandes diverses, etc.,**

Revue Belge de Philologie et d'Histoire

KBR - Bibliotheek Royale

**4, boulevard de l'Empereur, B-1000 Bruxelles.
rbph@belgacom.net**

**Tous les paiements doivent être faits au compte
bancaire 000-0131507-72**

**(IBAN BE38 0000 1315 0772 - BIC BPOTBEB1)
de la Revue Belge de Philologie et d'Histoire,
B-1050 Bruxelles.**

Informations pratiques: <http://www.rbph-btfg.be>

Chaque article est signé. L'auteur est responsable des idées qu'il émet. La *Revue* n'accepte qu'une seule réplique à un article ou à un compte rendu. L'auteur de celui-ci aura la faculté de la faire suivre de ses observations. Après quoi, le débat sera tenu pour clos.

**Voor abonnements en andere bestellingen,
zich wenden tot
Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis
KBR - Koninklijke Bibliotheek
4, Keizerslaan, B-1000 Brussel.
rbph@belgacom.net**

**Alle betalingen dienen te gebeuren
op bankrekeningnummer 000-0131507-72
(IBAN BE38 0000 1315 0772 - BIC BPOTBEB1)
van het Belgisch Tijdschrift voor Filologie en
Geschiedenis, B-1050 Brussel.**

Praktische informatie: <http://www.rbph-btfg.be>

Elke bijdrage vermeldt de naam van de auteur. Deze alleen is voor de in zijn studie uiteengezette opvattingen en verdedigde zienswijzen verantwoordelijk. Het *Tijdschrift* aanvaardt slechts één replek op een artikel of een recensie. De schrijver ervan mag op de ingezonden replek antwoorden. Van verdere polemieek wordt beslist afgezien.

IMPRIMERIE GROENINGHE DRUKKERIJ, KORTRIJK

ISSN 0035-0818

Éditeur responsable et directeur de la publication

Michèle GALAND, 106, rue de Rosières, 1332 Genval

HISTOIRE – GESCHIEDENIS

Articles – Artikelen

Werner PARAVICINI, <i>Montée, crise, réorientation. Pour une histoire de la famille de Croy au XVIe siècle</i>	149
Alban GRANDJEAN, <i>Retour sur « l'élection manquée » de Godefroid de Fontaines au siège épiscopal de Tournai (1300-1301)</i>	357
Femke PLOVIE & Jelle HAEMERS, <i>Ghij en waert noeyt goed voor de stede van Ghent ! Verbaal geweld, scheldwoorden en politiek verzet in Gent (1477-1506)</i>	379
Tom DERVEAUX & Violet SOEN, <i>Tegen de inquisitie : Willem van Oranje en diens vroege propaganda tegen de geloofsvervolging in de Habsburgse Nederlanden (1559-1568)</i>	405
René VERMEIR & Floor SMESHAERT, <i>The Impossible Dream. France and the Austrian Netherlands during the Régence, 1715-1723</i>	431
Virgile ROYEN, <i>Le mouvement jeune-wallon face à la flamandisation de l'Université de Gand (1918-1924)</i>	449

Bibliographie – Bibliografie

Didier MARTENS, <i>Une nouvelle synthèse sur Bernard van Orley, peintre bruxellois de la Renaissance</i>	487
Wendy FRERE, <i>Caravaggio-Bernini, un Baroque romain empli d'émotions. Autour d'une exposition et d'une publication récentes</i>	499

Comptes rendus & Chronique - Besprekingen & Kroniek	515
--	-----